SRI HARIKṚIṢNA NIBANDHA MAṆI MÂLÂ

NO. 8

THE

TARKASANGRAHA

Of

ANNAM BHATTA

With

The Nyâyabodhini Commentary

Of

Pandit Goverdhanâ Charya

The Padkritya of Pandit Chandraj Sinha

AND

Edited With

The Virala Commentary & Notes by

NYÂYOPÂDHYÂYA KAVYATIRTH

PANDIT DHUNDHIRÂJ S'ASTRI

PUBLISHED BY

S'ri Hari Krishna Nibandh Bhawan

BENARES.

1930.

परीक्षापाठ्य-पुस्तक-सूचीपत्रम् ।

(१)	सरलत्रिकोणमिति-चापीयत्रिकोणगणिते-सविशेषवासना-सहिते-द्वियुकपदसिद्धान्त-लघुरिक्थादि-नवीनसिद्धान्तप्रश्नादिसहिते	रु० आ० ३—०
(२)	नीलाम्बरीयगोलीयरेखागणितम्—नूतनवासनया, गोलबोधेन च समन्वितम्	०—१२
(३)	मुहूर्तचिन्तामणिः—पीयूषधारासहितः—नूतनगणितविषयोपपत्त्यादि टिप्पणीसहितः	३—०
(४)	मुहूर्तचिन्तामणिः—प्रमिताक्षरासहितः—नवीनगणितविषयोपपत्त्यादि टिप्पणीसहितः	१—१२
(५)	बृहज्जातकम्—भट्टोत्पलीयटीकासहितम् नवीनगणितविषयोपपत्त्यादि टिप्पणसहितम्	२—०
(६)	ताजिकनीलकण्ठी—विश्वनाथीयटीकोदाहरणसहिता—गणितविषयोपपत्त्यादिटिप्पणीविभूषिता	१—४
(७)	शिशुबोधः—सविशेषटिप्पणीसहितः	०—३
(८)	रेखागणितस्यैकादश-द्वादशाध्यायौ—ज्योतिर्विद्वर-श्रीकृष्णदत्तशर्मकृतटीकासहितौ सविशेषटिप्पणीसमलंकृतौ	०—१२
(९)	नाडिदत्तपञ्चविंशतिका	०—१
(१०)	प्रतिभाबोधकम्—संस्कृतटीकासहितम्	०—८
(११)	मूलरामायणम्—अन्वय-व्याख्या-समास-व्याकरण-वाच्यपरिवर्तन-कोश-सारार्थ-भाषार्थ-प्रश्नादिसहितम्	०—८
(१२)	मुद्राराक्षसनाटकम्—भावबोधिनीटीका-विस्तृतसमालोचनासहितम्	२—०
(१३)	शिशुपालवधं सटीकम्—आदितः सर्गद्वयात्मकम्	०—८
(१४)	शिशुपालवधं सटीकम्—आदितः सर्गत्रयात्मकम्	०—१२
(१५)	फक्किकारत्नमञ्जूषा—(स्त्रीप्रत्ययान्तो भागः)	२—०
(१६)	फक्किकारत्नमञ्जूषा-कारकादकृदन्तान्तो भागः	२—०
(१७)	उभयाभावादिवारकपरिष्कारः—(सटीकः)	०—१२
(१८)	वैयाकरणभूषणसारः—सरलाटीकासहितः	२—०
(१९)	न्यायकुसुमाञ्जलिः—हरिदासीटीकाटिप्पणीयुतः	०—८
(२०)	न्यायदर्शनम्—विश्वनाथवृत्ति-टिप्पणीविवृत्तियुतम्	१—०
(२१)	वाल्मीकिरामायणसुन्दरकाण्डम्—(रेशमी गुटका)	१—०
(२२)	अमरकोशः—अनेकार्थध्वनिमञ्जरी-द्विरूपकोशैकाक्षरकोशैश्च सहितः	०—९
(२३)	बगलामुखीस्तोत्रम्	०—१
(२४)	लीलावती—पं० मुरलीधरठकुरकृत-लीलावती-वासना-परिशिष्टप्रश्नादि-सहिता ।	२—८
(२५)	कारिकावली—पं० सूर्यनारायणशुक्लरचित-मयूखोद्भासितसिद्धान्त-मुक्तावलीसहिता । (प्रत्यक्षखण्ड)	०—१०
(२६)	रसमञ्जरी—महाकविभानुदत्तमिश्रविरचिता । पं० श्रीबद्रीनाथ-शर्म्मकृत-सुरभिव्याख्याविभूषिता ।	१—४
(२७)	श्रुतबोधः—श्रीसीतारामझाकृतया आशुबोधिनीसमाख्यव्याख्यया, तत्कृतसंक्षिप्तच्छन्दोगणितादिना च सहितः ।	०—६

श्रीहरिकृष्णनिबन्धमणिमालायाः

अष्टमो (८) मणिः ।

श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः

तर्कसंग्रहः

सुधिप्रवरगोवर्धनाचार्यविरचितया "न्यायबोधिन्या" मनिषि-
प्रकाण्डचन्द्रजसिंहकृतेन "पदकृत्येन" न्यायोपाध्याय-
काव्यतीर्थ पण्डितढुण्ढिराजशास्त्रिविनिर्मितया
"विरलया" न्यायबोधिन्या विषमस्थल-
टिप्पण्या च समन्वितः तेनैव
संशोधितश्च ।

प्रकाशकः —

श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवनम्,

बनारस सिटी ।

सं० १९८७

भूमिका ।

अस्ति तावत्संस्कृताध्ययनपराणां सर्वेषामपि श्रुतिगोचर एवायं न्यायवैशेषिकाख्ययोः समानमतयोर्दर्शनशास्त्रोः पदार्थपरिचयहेतुस्तर्कसंग्रहनामा नैयायिकप्रवरश्रीमदन्नंभट्टविरचितो न्यायस्यादिमो ग्रन्थः । अयं तु भगवदृषिपुंगवकणादविनिर्मितवैशेषिकदर्शनानुसार्यपि मुनिवराक्षपादकृतन्यायदर्शनोक्तशोडषपदार्थान्तर्गतप्रमाणाख्यप्रधानपदार्थविवेचकतयाऽऽन्वीक्षिक्यपरपर्यायन्यायशब्देन व्यपदिश्यत इति वैशेषिकपरिगृहीतद्रव्यादिषट्पदार्थीप्रतिपादकत्वेऽपि नास्य कश्चिद्विरोधः। उक्तशास्त्रद्वयं तु चिन्तामणिकारगंगेशोपाध्यायात्पूर्वमविभक्तमेवासीदिति तर्क्यते । तैश्चायमपूर्वग्रन्थः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दखण्डैश्चतुर्धा विभक्तो व्यरचि । 'महाजनो येन गतः स पन्था' इत्याभाणकानुसारेणानन्तरजातैरपि न्यायतत्त्ववेदिभिः प्रकरणानि तथाविधान्येव निर्मितानि। अस्य च रचयिता श्रोत्रियवंशावतंसो आन्ध्रदेशालंकारः 'श्रीमदन्नंभट्टः' ई० १६०० षोडशशताब्द्यां तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य समये बभूवेति श्रूयते । अयमेव च पण्डितशिरोमणिः 'इतिश्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंस श्रीतिरुमलाचार्यवर्यस्व सूनोरन्नंभट्टस्य कृतौ भाष्यप्रदीपोद्योतने' इत्येवं तत्तदाह्निकावसानोक्तवर्णावल्यवलोकनेन कैयटव्याख्यानरचयितेति चावगम्यते। अनेन पण्डितवरेण्येन तर्कसंग्रहः, तर्कसंग्रहदीपिका, तत्त्वबोधिनी टीका, तत्त्वचिन्तामण्यालोकसिद्धांजनं भाष्यप्रदीपोद्योतनं कैयटव्याख्यानं, मिताक्षराख्या सूत्रानुसारिणी पाणिनीयसूत्रवृत्तिः, राणकोज्जीविनी, ब्रह्मसूत्रवृत्तिश्च व्यरच्यन्तेति श्रवणेनास्य महामतेः सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्यं च ज्ञायत इति विदुषां मतम्।

तर्कसंग्रहस्य टीकास्तट्टीका अप्यद्ययावत् न्यायबोधिन्यादयो मुम्बय्यादौ मुद्रितास्सर्वैरुपलभ्यन्त एव । तथापि परीक्षार्थिनामयथोपयोग इत्यालोच्याशेषशास्त्रसंतृष्णान्तःकरणेन श्रीहरिकृष्णदासगुप्तमहोदयेन समुत्साहितोऽहमावश्यकविषयविशेषसंघातस्य संस्तवं समापादयन्तीं सहमुद्रितन्यायबोधिनीपदकृत्याख्यव्याख्याद्वयव्याख्यातविषयपौनरुक्त्यमपहरन्तीं नूतनोपपत्तिमयीं विरलाख्यां टीकां व्यदधाम् ।

न्यायबोधिनी यथा छात्राणां नव्यन्याये व्युत्पत्तिमादधाति तथा जानन्त्येव विद्वांसः । एतस्या रचयिता गोवर्धनाचार्यः 'श्रृंगारोत्तमसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः' इति गीतगोविन्दे दर्शनात् जयदेवसमयात् पूर्वकालवर्तीति बुध्यते । जयदेवकविश्च लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः १०१० शाकाब्दसमयेऽभूत् इति केचित् । अन्येतु १३०० शाकाब्दो जयदेवस्थितिकाल इति वदन्ति । वस्तुतो तर्कभाषाटीकाऽऽरंभादिवाक्यदर्शनेन प्रशस्तपादभाष्यव्याख्याव्याख्यानरूप'किरणावलीभास्कर'कर्तुः पद्मनाभमिश्रस्य भ्राता बलभद्रमिश्रस्य तनूजोऽयं गोवर्धनसुधीर्जहांगीराभिधयवनराजसमकालीनवीरभद्रस्य (अनुमानतः ईस्वीय सप्तदशशताब्दीमिते) समये राजपंडितो बभूवेति निर्धार्यते । पूर्वं मुम्बय्यादियंत्रालयेषु मुद्रिता न्यायबोधिनीटीकाः प्रायशः संशोधकानामप्रागल्भ्यादक्षरयोजकानां प्रमादाद्वा सर्वत्र त्रुटितपाठा इत्यस्माभिर्यथामति दोषस्यास्य निरासे प्रयत्नः कृत इति स्वयमेव ज्ञास्यन्ति पाठकाः।

पदकृत्यं च मूलस्थपदानां कृत्यं विदधदतीवोपकारि प्रवेशमिच्छतां नैयायिकछात्राणामिति सह मुद्रितम् । अस्य च कर्ता चंद्रजसिंहस्सिद्धान्तचंद्रोदयप्रणेतुर्विद्वच्छिरोमणेः कृष्णधूर्जटेः समकालीनस्तच्छिष्यो वाऽष्टादशशताब्द्यामासीदित्यनुमीयते ।

व्याख्यानत्रयसमलङ्कृतेऽस्मिन् तर्कसंग्रहे कदाचित्प्रमादेनादूरदृष्टेर्मम मतेरायसाक्षरसंयोजकस्य दोषेण वा समुपजातान्यशुद्धिजातानि समाकलयन्तोऽपि दूषणवाचंयमा गुणग्राहिणो निसर्गसौहृदभावेन व्यवहरिष्यन्तीत्याशासे, प्रार्थये च तान् मदीयबुद्धिजन्मनां स्खलितानां सूचनेनानुकम्प्योऽहं येनाग्रिमसंस्करणे तेषामवकाशो न भवेदिति । स्तोकतोपि छात्राणामधिकारिणां चोपकृतिरेतेन स्याच्चेत्सर्वथा स्वपरिश्रमं सफलं मंस्यते—

विजयादशमी } विदुषामनुचरः
सं० [illegible] । } श्री[illegible]शास्त्री ।

सटिप्पण न्यायबोधिनी-पदकृत्य-विरलाख्य व्याख्यात्रयोपेतस्य तर्कसंग्रहस्य

विषयानुक्रमणिका ।

इति ।

श्रीः ।

तर्कसंग्रहः ।

सटिप्पणन्यायबोधिनी-पदकृत्य-विरलाख्यव्याख्यात्रयोपेतः ।

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसङ्ग्रहः ॥ १ ॥

न्यायबोधिनी—

अखिलागमसंचारि श्रीकृष्णाख्यं परं महः ।
ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥ १ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति—निधायेति ॥ १ ॥

पदकृत्यम्—

श्रीगणेशं नमस्कृत्य पार्वतीशंकरं परम् ।
मया चन्द्रजसिंहेन क्रियते पदकृत्यकम् ॥ १ ॥
यस्मादिदमहं मन्ये बालानामुपकारकम् ।
तस्माद्धितकरं वाक्यं वक्तव्यं विदुषा सदा ॥ २ ॥

विश्वेशं जगत्कर्तारं श्रीसाम्बमूर्तिं हृदि मनसि निधाय नितरां धारयित्वा गुरुवन्दनं च विधाय कृत्वेत्यर्थः । बालेति । अत्राधीतव्याकरणकाव्यकोशोऽनधीतन्यायशास्त्रो बालः ।

विरला—

श्रीगुरुं स्फूर्तिदातारं नत्वा विघ्ननिवृत्तये ।
तर्कसङ्ग्रहटीकां वै विरलां विदधाम्यहम् ॥

निधायेति(१) । स्पष्टोऽर्थः ।

---

(१) अत्र निधानं ज्ञानविशेषः । विश्वेशमिति द्वितीयार्थो विषयत्वम्, तथाच विश्वेशविषयकमनोजन्यज्ञानविशेषोत्तरकालीना या कृतिरिति केचित् । तन्न ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वेन तदर्थकस्य हृदीत्यस्याव्यावर्तकतापत्तेः, किन्तु हृत्पदं तद्रूपशरीरावयवपरम् । निधानं धात्वर्थः तच्चावस्थापनम् । तथाचावस्थितत्वप्रकारकाहार्यज्ञानोत्तरकालीना या कृतिरित्यन्वय-

[१] उद्देशप्रकरणम् ।

पदार्थाः कति कानि च तेषां नामानि ?--

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः ॥

न्यायबोधिनी—

अथ पदार्थान्विभजते—द्रव्येति । तत्र सप्तग्रहणं पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्याप्तिलाभाय । ननु शक्तिपदार्थस्याष्टमस्य सत्त्वात्कथं सप्तैवेति । तथाहि—मण्यादिसंयुक्तेन्धनादौ सत्यपि वह्निसंयोगे दाहो न जायते, तच्छून्ये तु जायते, अतो मणिसमवधाने शक्तिर्नश्यति मण्यभावदशायां दाहानुकूला शक्तिरुत्पद्यत इति कल्प्यते । तस्माच्छक्तिरतिरिक्तः पदार्थ इति चेत् । मणेः प्रतिबन्धकत्वेन मण्यभावस्य कारणत्वेनैव निर्वाहे मणिसमवधानासमवधानाभ्यामनन्तशक्तितद्ध्वंसतत्प्रागभावकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तस्मात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ।

पदकृत्यम्—

व्यासादावतिव्याप्तिवारणायाऽनधीतन्यायेति । स्तनन्धयेऽतिप्रसक्तिवारणायाऽधीतव्याकरणेति । **सुखेति** । सुखेनानायासेन बोधाय पदार्थतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः । तर्क्यन्ते प्रमितिविषयीक्रियन्ते इति तर्का द्रव्यादिपदार्थास्तेषां सङ्ग्रहः संक्षेपेणोद्देशलक्षणपरीक्षा यस्मिन् स ग्रन्थः । नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः, यथा द्रव्यं गुणा इति । असाधारणधर्मो लक्षणम् , यथा गन्धवत्त्वं पृथिव्याः । लक्षितस्य लक्षणं सम्भवति न वेति विचारः परीक्षा । अत्रोद्देशस्य पक्षज्ञानं फलं, लक्षणस्येतरभेदज्ञानं, परीक्षाया लक्षणे दोषपरिहार इति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

विरला—

ननु सत्सु बहुषु न्यायग्रन्थेषु किमर्थमयमपूर्व आरम्भ इत्यत आह **बालेति** । बालत्वं पदकृत्ये द्रष्टव्यम् । तथाच तादृशबालानां पूर्वनिर्मितग्रन्थेषु दुर्बोधत्वान्न व्युत्पत्तिरिति अन्नंभट्टस्यायमायास इति बोध्यम् । कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह **सुखेति** । **क्रियत इति** । मयेति शेषः, तथाच मत्समवेतकृतिविषयस्तर्कसङ्ग्रह इति वाक्यार्थः ।

अथवा सुखं दुःखध्वंसरूपो मोक्षस्तदर्थं बोधो ज्ञानं तस्मै मोक्षप्रयोजनकतत्त्वज्ञानाय, सम्यक् गृह्यन्ते बोध्यन्ते ऽनेनेति सङ्ग्रहः तर्काणां द्रव्यादीनां सङ्ग्रहः ज्ञानजनकः, मोक्षप्रयोजकीभूतपदार्थविषयकतत्त्वज्ञानसम्पादकोऽयं तर्कसङ्ग्रहनामा ग्रन्थः क्रियत इति । अनया कारिकया शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ मङ्गलकरणं युक्तमिति पूर्वार्द्धे प्रदर्श्योत्तरार्द्धे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धरूपमनुबन्धचतुष्टयमपि प्रदर्शितवान् ग्रन्थकारः । तथाहि—तर्कपदेन तर्कविषयद्रव्यादिसप्तपदार्थरूपो विषयः, बोधपदेन पदार्थतत्त्वज्ञानं प्रयोजनम्, बालपदेन तज्ज्ञानलिप्सुरधिकारी, तर्कसङ्ग्रहपदेन द्रव्यादिविषयाणां तर्कसङ्ग्रहग्रन्थस्य च प्र-

---

बोधः । हृदीति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं तस्यावस्थितत्वेऽन्वयः विश्वेशमितिद्वितीयार्थो विशेष्यत्वम् , एवं च विश्वेश्वविशेष्यकहृदयनिरूपितवृत्तित्वप्रकारकाहार्यज्ञानोत्तरकालीना कृतिः इत्यन्वयबोधः ।

द्रव्याणि कति, कानि च तानि ?—

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ॥

कति गुणाः के च ते ?—

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः ॥

न्यायबोधिनी—

द्रव्याणि विभजते—पृथिवीति । **नन्वन्धकारस्य दशमद्रव्यस्य सत्त्वात्कथं नवैवेति । तथाहि—नीलं तमश्चलतीति प्रतीतेर्नीलरूपाश्रयत्वेन क्रियाश्रयत्वेन च तमसो द्रव्यत्वं सिद्धम् । न चक्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावात्कुतो दशमद्रव्यत्वमिति वाच्यम् । तमसो रूपवत्त्वात् आकाशादिपञ्चकस्य वायोश्च नीरूपत्वान्न तेष्वन्तर्भावः । तमसो निर्गन्धत्वात् पृथिव्या गन्धवत्त्वान्न पृथिव्यामन्तर्भावः । तमसो निःस्पर्शत्वात् जलतेजसोः शीतोष्ण-**

पदकृत्यम्—

तत्रेति । तत्र सप्तपदार्थमध्ये इत्यर्थः । द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः । एवं तत्रेति पदं **चतुर्विंशतिर्गुणा** इत्यादिनाऽप्यन्वेति । द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम् ।

विरला—

तिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः सम्बन्धश्च सूचितः । इत्थं च किमर्थमयमादिमः श्लोक इति प्रश्नस्येदमुत्तरं बोध्यम् ॥ १ ॥

"त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा च" इति न्यायवात्स्यायनभाष्यकारसंमत्योद्देशस्यैवादौ कर्तुमुचितत्वात्तत्पुरस्कारेण पदार्थान्विभजते **द्रव्येति** । **अत्रेयमाशंका**—पदार्था इति उद्देशान्तरं 'उद्दिष्टस्य लक्षणं लक्षितस्य विभाग इति' नयेन लक्षणं विहाय कथं विभागकथनमिति । अत्र केषांचित् **उत्तरम्**—तर्कसङ्ग्रह इति वाक्यघटकीभूततर्कपदेन तल्लक्षणस्योक्तप्रायत्वात्, तथाहि तर्क्यन्ते ज्ञायन्ते इति व्युत्पत्त्या तर्कपदेन द्रव्यादिपदार्था उच्यन्ते तेन ज्ञेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणं लभ्यते इति । अन्नंभट्टस्तु पदार्थपदेनैव पदस्यार्थः पदार्थ इति व्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वज्ञेयत्वादि पदार्थसामान्यलक्षणं सूचितमिति न विभागोऽयुक्त इति समाधत्तेति बोध्यम् ।

उक्तरीत्योद्देशपूर्वकं द्रव्याणि विभजते **तत्रेति** । अत्रापि पूर्वरीत्या लक्षणं विना विभागोऽनुपपन्न इत्या**शंकायाम्, उत्तरम्**-प्राग्वदेव द्रव्यपदेन द्रव्यत्वजातिमत्त्वादिरूपलक्षणं बोध्यम् । एतत्सूचनायैव पदकृत्ये द्रव्यसामान्यलक्षणान्युक्तानि । तत्र द्रव्यत्वजातावेव किं प्रमाणम् इति **शंकायां**, द्रव्यं द्रव्यमिति प्रत्यक्षं, द्रव्यनिष्ठा समवायिकारणता किंचिद्धर्मविशिष्टा कारणतात्वाद्दण्डनिष्ठघटकारणतावदित्यनुमानं च द्रव्यत्वजातिसाधकं प्रमाणमित्य**युत्तरं** द्रष्टव्यम् ।

कियन्ति कर्माणि कानि च तानि ?—

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि ॥

सामान्यं कतिविधं ?—

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ॥

न्यायबोधिनी—

स्पर्शवत्त्वान्न तयोरन्तर्भावः। तस्मात्तमसो दशमद्रव्यत्वं सिद्धमिति चेत्। न, तमसस्तेजोऽभावरूपत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्ततत्कल्पनायां मानाभावात्। न च विनिगमनाविरहात्तेज एव तमोऽभावस्वरूपमस्त्विति वाच्यम्। तेजसोऽभावस्वरूपत्वे सर्वानुभूतोष्णस्पर्शाश्रयद्रव्यान्तरकल्पने गौरवात्। तस्मादुष्णस्पर्शगुणाश्रयतया तेजसो द्रव्यत्वं सिद्धम्। तमसि नीलत्वादिप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव। एवं कर्मवत्ताप्रतीतिरपि, दीपापसरणक्रियाया एव तत्र भानात्।

पदकृत्यम्—

परमपरं चेति। परसामान्यमपरसामान्यमित्यर्थः। परत्वं चाधिकदेशवृत्तित्वम्। अपरत्वं न्यूनदेशवृत्तित्वम्।

विरला—

तथैव गुणान्विभजते **रूपेति**। द्रव्यसामान्यमात्रवृत्तित्वं गुणसामान्यलक्षणम्। तच्च द्रव्येतरवृत्तितानवच्छेदकद्रव्यसामान्यवृत्तितावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं बोध्यम्। तेन लक्षणं विना विभागानुपपत्तिशंकाव्यावृत्तिः। तत्र च गुणत्वजातिसाधकं किं मानमित्याशंकायाम्,-अयं गुण इति प्रत्यक्षं, द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादित्याद्यनुमानं वा गुणत्वजातौ मानमिति **उत्तरं** देयम्। **अत्र पूर्वपक्षः**—लघुत्व-आलस्य-मृदुत्व-कठिनत्वानां कथं न गुणमध्ये पाठ इति। **समाधानम्**—लघुत्वं—गुरुत्वाभावः, आलस्यं—कृत्यभावः, मृदुत्वं कठिनत्वं च संयोगविशेष इति नाधिकगुणशङ्कापिशाचीप्रसर इति।

चतुर्विंशतिर्गुणा इति। अत्र शङ्का—गुणे गुणानङ्गीकारात्कथं चतुर्विंशतिसंख्यायोगः—इति। **उत्तरम्**—उपचारादयं प्रयोगः-मुख्ये बाधकसद्भावे ह्युपचारः कल्प्यते स च निमित्तापेक्ष इत्यसाधारणधर्मयोगो निमित्तम्, यत्र संख्योपलब्धा तत्रासाधारणधर्मयोगोऽपीति।

कर्माणि विभजते **उत्क्षेपणेति**। अत्राप्युक्तविधविभागा**शंकायां** कर्मत्वजातिमत्त्वलक्षणपूर्वकस्यैव विभागस्य सत्त्वा**दुत्तरं** बोध्यम्। कर्मत्वजातौ किं मानमित्या**क्षेपे** क्रियामात्रस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्गतजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति **समाधानं** बोध्यम्। भ्रमणादिभिः कर्मणामाधिक्यं कुतो नेति **पूर्वपक्षे**, उक्तेष्वेव कर्मसु भ्रमणादीनामन्तर्भाव इति **समाधानं** स्वयमेव वक्ष्यति।

सामान्यं विभजते **परमिति। अत्र शङ्का**—नन्वत्र कथं लक्षणं ? सामान्यस्य जातिशून्यत्वाज्जातिघटितलक्षणासम्भवात्, तथा च लक्षणाभावे कथं विभाग इति। **उत्त-**

कियन्तो विशेषाः ?—

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ॥

समवायः कतिविधः ?—

समवायस्त्वेक एव ॥

अभावः कतिविधः ?—

अभावश्चतुर्विधः-प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ॥

[२] द्रव्यलक्षणप्रकरणम् ।

द्रव्यस्य किं लक्षणं, कति च भेदाः ?—

तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्विविधा—नित्याऽनित्या च । नि-

न्यायबोधिनी—

गन्धवतीति । **गन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । लक्ष्या पृथिवी । पृथिवीत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । पृथिवीत्वावच्छिन्ना लक्ष्यता यद्धर्मावच्छिन्नं लक्ष्यं**

पदकृत्यम्—

तदेव हि लक्षणं यदव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवरूपदोषत्रयशून्यम्, यथा गोः सास्नादिमत्त्वम् । अव्याप्तिश्च लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम्, अत एव गोर्न कपिलत्वं लक्षणं तस्याव्याप्तिग्रस्तत्वात् । अतिव्याप्तिश्च लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वम्, अत एव गोर्न शृङ्गित्वं लक्षणं तस्यातिव्याप्तिग्रस्तत्वात् । असम्भवश्च लक्ष्यमात्रावृत्तित्वम्, यथा गोरेकशफवत्त्वं न लक्षणं

विरला—

त्वम्-स्वयमेवाग्रे लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वान्नाऽत्र तदपेक्षेति न विभागानवकाशशङ्कावसरः । एवमग्रेपि । अथवा अत्रापि-समानानां भावः सामान्यम् इति व्युत्पत्त्या सामान्यपदेनैवानुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वरूपं लक्षणं सूचितमित्यदोषः ।

विशेषं विभजते **नित्यद्रव्येति** । पृथिव्यादिचतुष्टयपरमाणवो आकाशादिपञ्चकञ्च नित्यद्रव्याणि तद्वृत्तय इत्यर्थः । अत्रापि सामान्यवत् अनन्तत्वरूपविभागा**शंकायां** विशेषयन्ति व्यावर्तयन्ति ते विशेषा इति व्युत्पत्तिलब्धं व्यावर्तकत्वरूपं लक्षणमस्त्येवेति न विभागानवसर इति वैकल्पिकमुत्तरं बोध्यम् । सामान्यविशेषादिरूपाप्रत्यक्षपदार्थाङ्गीकारे प्रयोजनं तत्तत्पदार्थवर्णनावसरे वक्ष्यामः ।

समवायं विभजते **समवायस्त्विति** । अत्रापि समवेति नित्यं सम्बध्नाति इति व्युत्पत्तिवशात्समवायपदमेव नित्यसम्बन्धत्वरूपलक्षणपरमिति विभागाशङ्काया द्वितीयमुत्तरं बोध्यम् ।

अभावं विभजते **अभाव इति** । अत्राग्रेऽभावसामान्यलक्षणस्य ग्रन्थकृताऽनिर्देशादनेनैवाभावपदेन भावभिन्नत्वरूपं सामान्यलक्षणं सूचितमिति न लक्षणं विना विभागानवसरशंकेति बोद्धव्यम् ।

उद्देशक्रमानुसारेण लक्षणं वक्तुमारभते **गन्धवतीति** । गन्धवत्त्वं ... बोध्यम्

त्या-परमाणुरूपा । अनित्या-कार्यरूपा । पुनस्त्रिविधा-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः ॥

जलस्य किं लक्षणं कति च भेदाः ?--

शीतस्पर्शवत्य आपः । ता द्विविधाः-नित्या अनित्याश्च । नित्याः-परमाणुरूपाः । अनित्याः-कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः-शरीरे-

न्यायबोधिनी—

स धर्मो लक्ष्यतावच्छेदकः । यो धर्मो यस्यामवच्छेदकः सा तद्धर्मावच्छिन्ना (इति न्यायात्) । तथाच लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं चेल्लक्ष्यता पृथिवीत्वावच्छिन्ना । (१)गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृ-

पदकृत्यम्—

तस्यासम्भवग्रस्तत्वात् । **नित्येति** । ध्वंसभिन्नत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वम् । ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ध्वंसभिन्नेति विशेषणम् । घटादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वाऽनित्यत्वम् । **शरीरेति** । यद्भोगायतनं तदेव शरीरं चेष्टाश्रयो वा । **इन्द्रियमिति** । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय गन्धग्राहकमिति । कालादावतिप्रसक्तिवारणायेन्द्रियमिति । **विषय इति** । शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सत्युपभोगसाधनं विषयः । शरीरादावतिव्याप्तिनिरासाय सत्यन्तम् । परमाण्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । कालादिवारणाय जन्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् ।

शीतेति । तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय शीतेति । आकांक्षावारणाय स्पर्शेति । कालादावतिप्रसक्तिवारणाय समवायसम्बन्धेनेति पदं देयम् । **इन्द्रियमिति** । त्वगादावतिव्या-

विरला--

तेन कालिकादिसम्बन्धेन कालादौ गन्धसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । **परमाणुरूपेति । अत्रेयमाशंका**—परमाणुसद्भावे किं मानमिति । **उत्तरम्**--गवाक्षरन्ध्रे यत्सूर्यकिरणस्थं सूक्ष्मं रज उपलक्ष्यते तत्त्र्यणुकमभिधीयते, तच्च सावयवं चाक्षुषत्वाद्घटवदित्यनुमानेन त्र्यणुकावयवद्व्यणुकसिद्धौ. द्व्यणुकः सावयवः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन द्व्यणुकावयवः परमाणुः सिद्धयति । अग्रे तदवयवधाराङ्गीकारेऽनवस्थापातान्मेरुसर्षपसाम्यं स्यादिति । **कार्यरूपेति** । अवयविरूपेत्यर्थः । **अत्र पूर्वपक्षः**—परमाणुपुंजैरेवायं घट इति प्रतीत्युपपत्तेरवयविनि किं प्रमाणमिति । तत्र **समाधानम्**--परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन घटस्याप्यतीन्द्रियत्वापत्तेः दूरस्थकेशस्यानतीन्द्रियत्वात् दृष्टान्तो विषम इति बोध्यम् । **चेष्टाश्रय इति** । तथाचान्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वं शरीरस्य लक्षणम् । हस्तादिवारणाय सत्यन्तम् । घटादिवारणाय विशेष्यम् । **इन्द्रियमिति** । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं इन्द्रियत्वम् । तथाहि-शब्देतरे ये उद्भूतविशेषगुणाः घटादिनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वमथ च ज्ञानस्य कारणीभूतो यो मनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं च चक्षुरा-

(१) [illegible] भावः ।

न्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ॥

तेजसो किं लक्षणं कति च भेदाः ?--

उष्णस्पर्शवत्तेजः । तच्च द्विविधम्-नित्यमनित्यं च । नित्यं-परमाणुरूपम् । अनित्यं -कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधो-भौमदिव्योदर्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरुदर्यम्(१) । आकरजं सुवर्णादि ॥

न्यायबोधिनी—

थिव्या लक्षणम् । एवं शीतस्पर्शवत्त्वादिलक्षणेषु जलादीनां लक्ष्यता जलत्वादीनां लक्ष्यतावच्छेदकत्वं च बोध्यम् ।

पदकृत्यम्—

प्तिवारणाय रसग्राहकमिति । रसनेन्द्रियरससंनिकर्षादावतिव्याप्तिनिरासायेन्द्रियमिति । सरिदिति । आदिना तडागहिमकरकादीनां सङ्ग्रहः ।

उष्णेति । जलादावतिव्याप्तिनिरासायोष्णेति । कालादावतिप्रसङ्गवारणाय समवायसम्बन्धेनेति पदं देयम् । इन्द्रियमिति । घ्राणादावतिव्याप्तिवारणाय रूपग्राहकमिति । कालादावतिव्याप्तिनिरसनायेन्द्रियमिति । भेदादिति पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भौममिति । आदिपदेन खद्योतगततेजःप्रभृतेः परिग्रहः ।

विद्युदादीति । आदिनाऽर्कचन्द्रादीनां परिग्रहः । भुक्तेति । भुक्तस्यान्नादेः पीतस्य जलस्य परिणामो जीर्णता तस्य हेतुरुदर्यमित्यर्थः । सुवर्णेति । आदिना रजतादिपरिग्रहः।

विरला—

दावस्तीति लक्षणसमन्वयः । आत्मवारणाय सत्यन्तम् । कालवारणाय विशेष्यम् । श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति । चक्षुरादावनुद्भूतरूपसत्त्वादव्याप्तिवारणायोद्भूतेति । इन्द्रियार्थसंयोगस्य द्विनिष्ठतया तदाश्रयत्वस्य चक्षुरादौ सत्त्वादव्याप्तिनिरासाय विशेषपदम् । स्वध्वंसकारणीभूतं कालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं काल इति ज्ञानपदम् ।

भौममिति । पार्थिवमात्रेन्धनं तेजो भौममित्यर्थः । अबिन्धनमिति । अद्भिरिन्ध्यते प्रकाश्यते इत्यबिन्धनम् । पार्थिवजलोभयेन्धनं तेज उदर्यं तदेवाह भुक्तस्येति । आकरजमिति । अनुभयेन्धनं तेज आकरजमित्यर्थः । अत्रेयं शंका—ननु सुवर्णं पार्थिवं पीतवत्त्वाद्धरिद्रावत् इत्यनुमानेन सुवर्णं पार्थिवं स्यात् इति चेत् । उत्तरम्-न, सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्ताग्निसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् , यन्नैवं तन्नैवं यथा घृतमिति व्यतिरेक्यनुमानेन सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वादिति ।

---

(१) औदर्यमिति पाठान्तरम् ।

वायोः किं लक्षणं कति च भेदाः ?--

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः । स द्विविधः-नित्योऽनित्यश्च । नित्यः-परमाणुरूपः । अनित्यः-कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः-शरीरेन्द्रियविषय-भेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीर-

न्यायबोधिनी—

एवं पृथिव्यादित्रिकं निरूप्य वायुं निरूपयति—रूपरहित इति । रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । सति सप्तम्या विशिष्टार्थकतया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् । विशेषणांशानुपादाने स्पर्शवत्त्वमात्रस्य लक्षणत्वे पृथिव्यादित्रिकेऽतिव्याप्तिः तत्रापि स्पर्शवत्त्वसत्त्वादतस्तद्वारणाय विशेषणोपादानम् । तावन्मात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तिः तत्रापि रूपरहितत्वसत्त्वादतस्तद्वारणाय विशेष्योपादानम् । (१)अतिव्याप्तिर्नाम अलक्ष्ये लक्षणसत्त्वम् । यथा गोः शृङ्गित्वं लक्षणं कृतं चेल्लक्ष्यभूतगोभिन्नमहिष्यादावतिव्याप्तिस्तत्रापि शृङ्गित्वस्य विद्यमानत्वात् । अव्याप्तिर्नाम लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम् । लक्ष्यैकदेशे लक्ष्यतावच्छेदकाश्रयीभूतक्वचिल्लक्ष्ये लक्षणासत्त्वमव्याप्तिरित्यर्थः । यथा गोर्नीलरूपवत्त्वं लक्षणं कृतं चेल्लक्ष्यतावच्छेद-

पदकृत्यम्—

रूपेति । घटादिवारणाय विशेषणम् । आकाशादिवारणाय विशेष्यम् । **इन्द्रियमिति** । चक्षुरादिवारणाय स्पर्शग्राहकमिति । कालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति । **वृक्षेति** । आदिपदेन जलादिपरिग्रहः । **शरीरान्तरिति** । महावाय्वादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । मनआदिवारणाय विशेष्यम् । धनंजयवारणाय सञ्चारीति । **उपाधीति** । मुखनासिकाभ्यां निर्गमनप्रवेशनात्प्राणः, जलादेरधोनयनादपानः, भुक्तपरिणामाय जाठरानल-

विरला—

रूपरहितेति । रूपरहितत्वविशिष्टस्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणमित्यर्थः । घटादिवारणाय विशेषणम् । आकाशादिवारणाय विशेष्यम् । अनेन पदकृत्यपूर्वकं वायोर्लक्षणं प्रदर्शयेत्यस्योत्तरं बोध्यम् । **अत्रेयं शंका**-ननु रूपरहितो वायुनार्म द्रव्यमस्तीत्यत्र किं मानमिति । **अत्र प्रांचः**--विषयतासम्बन्धेन बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे रूपस्पर्शयोः कारणत्वात्तदभावान्न प्रत्यक्षं प्रमाणम्, किन्तु योऽयं वायौ वाति सति अनुष्णाशीतस्पर्शः प्रतीयते स पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः गुणत्वात् रूपवदिति परिशेषानुमानम् । पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं च-उक्तस्पर्शः न पृथिवीमाश्रितः उद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्तानियमात् । न जलतेजसी अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वात् । न विभुचतुष्टयं सर्वत्रोपलम्भापत्तेः । न मनः तस्यातीन्द्रियत्वेन स्पर्शस्यातीन्द्रियत्वापातात् इत्याद्यनुमानैर्बो-

(१) वायुलक्षणे विशेषणानुपादानेऽतिव्याप्तिरित्युक्तं तत्रातिव्याप्त्यादिपदार्थज्ञानार्थं तानाहातिव्याप्तिर्नामेति ।

वर्ति । विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः । शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः । स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते ॥

आकाशस्य किं लक्षणं कतिविधं च ?—

शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च ॥

न्यायबोधिनी—

काश्रयीभूतश्वेतगवि अव्याप्तिस्तत्र नीलरूपाभावात् । असम्भवो नाम लक्ष्यमात्रे कुत्रापि लक्षणासत्त्वम् । यथा गोरेकशफवत्त्वम लक्षणं कृतं चेत् गोसामान्यस्य द्विशफवत्त्वेन एकशफवत्त्वस्य कुत्राप्यसत्त्वादसम्भवः । अतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवानां निष्कृष्टलक्षणानि तु—लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरण्यमतिव्याप्तिः । अव्याप्तिस्तु लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । असम्भवस्तु लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।

आकाशं लक्षयति—शब्दगुणकमिति । अत्र गुण(१)पदमाकाशे शब्द एव विशेषगुण इति द्योतनाय न त्वतिव्याप्तिवारणाय, समवायेन शब्दवत्त्वमात्रस्य सम्यक्त्वात् । तदुक्तम्—

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।

पदकृत्यम्—

स्य समुन्नयनात्समानः, अन्नादेरूर्ध्वनयनादुदानः, नाडीमुखेषु विततनाद्व्यानः, इति क्रियारूपोपाधिभेदात्तथा व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

शब्देति । शब्दो गुणो यस्य तत्तथा । असम्भववारणाय शब्दगुणोभयम् । विभ्विति । सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगीत्यर्थः ।

विरला—

ध्यमित्याहुः । बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न किञ्चित्कारणं किन्तु चाक्षुषे रूपं स्पार्शने स्पर्शस्तथा च प्रभां पश्यामीति वत् वायुं स्पृशामीति प्रत्यक्षसम्भवाद्वायौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति नवीनानामुत्तरं बोध्यम् ।

ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भाव इत्याशङ्कायामुत्तरम् शरीरान्तरिति । तथाच विषयवायौ तस्यान्तर्भाव इत्यर्थः । ननु तथाप्यपानादिरतिरिक्तः स्यादित्याशंकायामाह स चेति । उपाधिभेदादिति । हृदादिस्थानरूपोधिभेदादित्यर्थः । स च-"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्व शरीरगः ।"इति अमरकोशोक्तो विज्ञेयः । क्रियारूपोपाधिस्तु पदकृत्ये द्रष्टव्यः ।

शब्दगुणकमिति । अन्नंभट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वात्तन्निरासाय गुणपदमन्यथा शब्द-

(१) शब्दस्य द्रव्यत्वं वदतां मीमांसकानां मतस्यापाकरणार्थं गुणपदं नतु गुणवत्त्वं लक्षणघटकं प्रयोजनाभावादिति केचित् ।

कालस्य किं लक्षणं कति च भेदाः ?—

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ॥

न्यायबोधिनी—

बुद्ध्यादिभावनान्ताश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ॥ इति ॥

(१)तच्चैकमिति । **अनेकत्वे मानाभावादिति भावः** । विभ्विति । **सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम् । मूर्तत्वं च क्रियावत्त्वम् । पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि मूर्तानि । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेतिपञ्चकं भूतपदवाच्यम् । भूतत्वं नाम बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् ।**

कालं लक्षयति–अतीतेति । **व्यवहारहेतुत्वस्य लक्षणत्वे घट इति व्यवहारहेतुभूतघटादावतिव्याप्तिः, तद्वारणाय अतीतादीति(२) विशेषणोपादानम् ।**

पदकृत्यम्—

अतीतेति । अतीत इत्यादिर्यो व्यवहारोऽतीतो भविष्यन्वर्तमान इत्याद्यात्मकस्तस्यासाधारणहेतुः काल इत्यर्थः । नन्विदं लक्षणमाकाशेऽतिव्याप्तं व्यवहारस्य शब्दात्मकत्वादिति चेत् । न, अत्र हेतुपदेन निमित्तहेतोर्विवक्षितत्वात् । न चैवं कण्ठताल्वाद्यभिघातेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् , विभुत्वस्यापि निवेशात् ।

विरला—

वत्त्वमात्रलणक्षणस्य सम्यक्त्वात्तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति । **अत्रेयमाशंका**–किं तावदाकाशद्रव्यसद्भावे प्रमाणमिति । **उत्तरम्**–शब्दगुणकमनुमानमेव तत्र प्रमाणम् , तथाहि–शब्दो गुणः अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपवदित्यनुमित्या शब्दस्य गुणत्वे सिद्धे शब्दोऽष्टद्रव्यानाश्रितः श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदित्यनुमानेनाष्टद्रव्यगुणत्वाभावे च सिद्धे शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् इति परिशेषानुमानेनाऽऽकाशरूपद्रव्यसिद्धिरिति ।

अतीतेति । **अत्रायं पूर्वपक्षः**--कालद्रव्ये किं प्रमाणमिति । **उत्तरम्**-मैत्रादिशरीरवृत्तिपरत्वादि सासमवायिकारणम् भावकार्यत्वादित्यनुमानेन तयोरसमवायिकारणस्यावश्यकत्वात्स च कालपिण्डसंयोग एवेति तदाश्रयतया कालसिद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

---

(१) आकाशस्य विभागाभावं द्योतुयितुमाह तच्चैकमिति ।

(२) तथा चातीतः वर्तमानः भविष्यतीति शब्दप्रयोगे कालः कारणम् , शब्दप्रयोगश्च व्यवहारः, व्यवहारे व्यवहर्तव्यतावच्छेदकस्य कारणत्वात् , यथा घट इति शब्दप्रयोगे घटो व्यवहर्तव्यः घटत्वं व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं तस्य घटशब्दप्रयोगे कारणत्वम् , तथा प्रकृतेऽप्यतीतः अतीतकालवान् वर्तमानः वर्तमानकालवान् भविष्यन् भविष्यत्कालवान् इत्यर्थः । तथाचातीतशब्दो अतीतकालवान् व्यवहर्तव्यः अतीतकालत्वं व्यवहर्तव्यतावच्छेदकम् । अतीतकालवत्त्वं चातीतकाल एव । एवं वर्तमानस्थलेपि । एवं चातीतादिशब्दप्रयोगेऽतीतादिकालस्य हेतुत्वमित्यतीतादि [illegible] ।

दिशः किं लक्षणं कतिविधा च ?—

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् । सा चैका नित्या विभ्वी च ॥

आत्मनः किं लक्षणं, कतिविधश्च सः ?—

ज्ञानाधिकरणमात्मा । स द्विविधः- जीवात्मा परमात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ॥

न्यायबोधिनी—

दिशो लक्षणमाह—प्राच्येति । **उदयाचलसंनिहिता या दिक् सा प्राची । अस्ताचलसंनिहिता या दिक्सा प्रतीची । मेरोः संनिहिता या दिक् सोदीची । मेरोर्व्यवहिता या दिक् साऽवाची ।**

आत्मानं निरूपयति—(१)ज्ञानाधिकरणमिति । **अधिकरणपदं समवायेन ज्ञानाश्रयत्वलाभार्थम् ।**

पदकृत्यम्—

प्राचीति । इयं प्राचीयमवाचीयं प्रतीचीयमुदीचीत्यादिव्यवहारासाधारणं कारणं दिगित्यर्थः । हेतुर्दिगित्युच्यमाने परमाण्वादावतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय प्राच्यादिव्यवहारहेतुरिति । आकाशादिवारणायासाधारणेति ।

ज्ञानाधिकरणेति । भूतलादिवारणाय ज्ञानेति । कालादिवारणाय समवायेनेत्यपि देयम् । **ईश्वर इति** । समवायसम्बन्धेन नित्यज्ञानवानीश्वरः । **जीव इति** । सुखादिसमवायिकारणं जीव इत्यर्थः ।

विरला—

प्राचीति । अत्रापि पूर्ववद्दिग्द्रव्ये किं प्रमाणमिति शङ्कायामुक्तरीत्यैव दैशिकपरत्वापरत्वबुद्धिपक्षकानुमानेनासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक्सिद्धिरित्युत्तरं द्रष्टव्यम् । प्राच्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदप्रयोज्यत्वाद्दिगेकैवेत्याह **सा चेति** ।

तत्रेश्वर इति । अत्रायं सन्देहः—नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणम् । न तावत्प्रत्यक्षं नीरूपस्पर्शद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षासम्भवात् , परात्मप्रत्यक्षवारणाय तत्तदात्ममनःसंयोगस्य मानसतत्तदात्मप्रत्यक्षे हेतुत्वस्य वाच्यतया तदभावान्नापीश्वरस्य मानसप्रत्यक्षम् , लिंगाभावान्नानुमानम् , ईश्वरोक्तत्वादेवागमस्य प्रामाण्यात्तदसिद्धौ कथमागमोऽपि तत्र प्रमाणमिति चेत् । **उत्तरम्** । न, क्षित्यादिकार्यं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन कर्तृजन्यत्वे साधनीयेऽस्मदादिकृतेस्तत्रासम्भवात्तत्कर्तृत्वेनेश्वरासिद्धिरिति सङ्क्षेपः । **प्रतिशरीरं भिन्न इति** । सुखदुःखादिवैचित्र्यात् इति हेतुः पूरणीयः । जीवस्याणुत्वे सुखाद्यनुपलब्धिः स्यात् मध्यमपरिणामवत्त्वेऽनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **विभुरिति** । **अत्र शंका**—जीवसत्त्वे किं मानमिति । **उत्तरम्**-अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षमेव मानमिति । **पुनः शंका**—ननु तथापि परात्मनि किं प्रमाणमुक्तप्रमाणं तु स्वात्मसाधकमेवेति । **उत्त-**

---

(१) ज्ञानस्याधिकरणं ज्ञानाधिकरणं निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः । अधिकरणत्वमाश्रयत्वम् ' तथाच ज्ञाननिरूपिताश्रयत्वमात्मनो लक्षणमित्यर्थः ।

मनसः किं लक्षणं कतिविधं च ?—

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः । तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च ॥

[२] गुणलक्षणप्रकरणम् ।

रूपस्य किं लक्षणं कतिविधं च तत्—

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् । तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधम् । पृथिवीजलतेजोवृत्ति । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरशुक्लं जले । भास्वरशुक्लं तेजसि ॥

न्यायबोधिनी—

मनो निरूपयति—सुखादीति । **उपलब्धिर्नाम साक्षात्कारः । तथाच सुखदुःखादिसाक्षात्कारकारणत्वे सति इति इन्द्रियत्वं मनसो लक्षणम् । इन्द्रियत्वमात्रोक्तौ चक्षुरादावतिव्याप्तिः, अतः सुखादिसाक्षात्कारकारणत्वविशेषणम् । विशेष्यानुपादाने आत्मन्यतिव्याप्तिः आत्मनः सुखादिकं प्रति समवायिकारणत्वात , अत इन्द्रियत्वरूपविशेष्योपादानम् ।**

रूपं लक्षयति—चक्षुरिति । **चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वं रूपस्य लक्षणम् । विशेष्यमात्रोपादाने रसादावतिव्याप्तिः, अतश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशेषणम । तावन्मात्रोपादाने रूपत्वेऽतिव्याप्तिः—यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्त-**

पदकृत्यम्—

सुखेति । आत्ममनःसंयोगादिवारणायेन्द्रियमिति । चक्षुरादिवारणाय सुखेति ।

चक्षुरिति । रूपत्वादिवारणाय गुणपदम् । रसादिवारणाय चक्षुर्ग्राह्य इति । संख्यादिवारणाय मात्रपदम् । यद्यपि प्रभाभित्तिसंयोगवारणाय गुणपदेन विशेषगुणस्य विवक्षणीयतया तत एव संख्यादिवारणं सम्भवतीति मात्रपदं व्यर्थम् । तथापि सांसिद्धिकद्रवत्ववारणा-

विरला—

रम्-परशरीरं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्त्वाद्रथवदित्यनुमानमेव प्रमाणमिति ।

सुखेत्यादि । अत्र पूर्वपक्षः—ननु मनसि किं प्रमाणमिति । **उत्तरम्** । सुखादिसाक्षात्कारः करणजन्यः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवदित्यनुमानेन चक्षुरादिबाधात मनः सिध्यति । मनसोऽनन्तत्वे हेतुमाह **प्रत्यात्मेति** । एकैकस्यात्मनः एकैकं मन आवश्यकमिति आत्मनामनन्तत्वात् मनसामप्यनन्तत्वमित्यर्थः । **परमाणुरूपमिति** । मीमांसकास्तु मनो विभु वदन्ति, किन्तु, विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारेण तस्य विभुत्वे ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् असमवायिकारणस्याभावात् , विभुद्वयसंयोगाङ्गीकारे तस्य नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावः स्यात् । अणुत्वे तु यदा मनः पुरीतति वर्तते तदा सुषुप्तिर्यदा निःसृतं तदा ज्ञानोत्पत्तिरिति । एतेन कथं मनोऽणु इति प्रश्नस्योत्तरमूह्यम् ।

द्रव्यानन्तरं क्रमप्राप्तगुणनिरूपणावसरे प्रथमोद्दिष्टं रूपमाह **चक्षुरिति** । चक्षुर्मात्रेण ग्राह्यः चक्षु[illegible] जन्यत्वं तृतीयार्थः [illegible] ण्यत्प्रत्ययस्य विषयोऽर्थः । तथाच चक्षु-

न्यायबोधिनी—

निष्ठा जातिस्तदिन्द्रियग्राह्येति नियमात्तद्वारणाय विशेष्योपादानम् । चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं नाम चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वम् । मात्रपदानुपादाने संख्यादिसामान्यगुणेऽतिव्याप्तिः—तत्रापि चक्षुर्ग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वस्य सत्वात्, अतस्तद्वारणाय मात्रपदं, संख्यादेश्चक्षुर्भिन्नत्वगिन्द्रियग्राह्यत्वाच्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं नास्ति । अतीन्द्रियगुरुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्ग्राह्येति । अत्र लक्षणे ग्राह्यत्वं नाम प्रत्यक्षविषयत्वम् । अग्राह्यत्वं नाम तदविषयत्वम् । तथाच चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वे सति चक्षुर्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वमिति फलितोऽर्थः । ननु प्रभाघटसंयोगे रूपलक्षणस्यातिव्याप्तिस्तस्य चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणत्वादिति चेन्न । गुणपदस्य विशेषगुणपरत्वात् । न चैवं विशेषगुणत्वघटितलक्षणे संख्यादावतिव्याप्त्यभावान्मात्रपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । जलमात्रवृत्तिसांसिद्धिकद्रवत्वादावतिव्याप्तिवारणाय तदुपादानात् । (१)अथवा चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वस्य लक्षणत्वान्न प्रभाघटसंयोगादावतिव्याप्तिः संयोगत्वजातेश्चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वाभावात् । घटपटसंयोगस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात्तद्गतजातेरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात् । (यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्यस्तन्निष्ठजातेरपि तदिन्द्रियग्राह्यत्वात् ।) अत्र जातिघटितलक्षणे गुणत्वानुपादाने चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमति सुवर्णादा(२)वतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय तदुपादानम् । एवं रसादिलक्षणे विशेषणानुपादाने लक्ष्यभिन्नगुणादावतिव्याप्तिः, विशेष्यानुपादाने लक्ष्यमात्रवृत्तिरसत्वगन्धत्वादावतिव्याप्तिः, अतो विशेषणविशेष्ययोरुपादानम् ।

पदकृत्यम्—

य तदावश्यकम् । वस्तुतस्तु परमाणुरूपेऽव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयतया विशेषपदं न देयम् । त्र्यणुकादिवारणाय गुणपदं तु देयम् । **सप्तेति** । रूपमित्यनुषज्यते ।

विरला—

र्मात्रजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रूपस्य निष्कृष्टलक्षणं बोध्यम्, चक्षुर्मात्रजन्यं यत् ज्ञानमिदं रूपमित्याकारकं तद्विषयत्वस्य रूपे सत्वाल्लक्षणसमन्वयः । **अत्रेयमाशंका**—ननु चित्ररूपं किमित्यतिरिक्तमंगीक्रियते अव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव तदस्तु इति । **उत्तरम्**—रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् अवयवानां रूपवत्त्वेपि अवयविनो नीरूपत्वेन पटाद्यप्रत्यक्षत्वापत्तेश्चित्ररूपसिद्धिरिति । **अभास्वरशुक्लमिति** । वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः, तथाचाभास्वरशुक्लरूपं

---

(१) विशेषपदाघटिततया लघुभूतलक्षणान्तरमाहाथवेति । तथाच चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहाविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्त्या चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य जातिविशेषणत्वमादाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वस्यावश्यकतया न प्रभाघटसंयोगेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(२) प्रभ[illegible]ादित्यर्थः ।

रसस्य किं लक्षणं कतिविधश्च सः ?--

रसनाग्राह्यो गुणो रसः । स च मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्त-भेदात् षड्विधः । पृथिवीजलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ॥

गन्धस्य किं लक्षणं तद्भेदश्च कः ?-

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥

स्पर्शस्य किं लक्षणं के च भेदाः ?-

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स च त्रिविधः-शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले । उष्णस्ते-

न्यायबोधिनी—

स्पर्शं लक्षयति—त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्य इति । अत्रापि मात्रपदं संख्यादि-

पदकृत्यम्—

रसनेति । रसत्वादिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय रसनेति । तत्रेति । पृथिवीजलयोरित्यर्थः । षड्विध इति । अत्र रस इत्यनुवर्तते ।

घ्राणग्राह्य इति । गन्धत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय घ्राणग्राह्य इति । पृथिवीति । पृथिवीसम्बन्धसत्त्वे गन्धप्रतीतिसत्त्वं पृथिवीसम्बन्धाभावे गन्धप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव जले प्रतीतिर्बोध्या । एवं वायावपि । ननु देशान्तरस्थकस्तूरीकुसुमसम्बद्धपवनस्यैतद्देशे सत्त्वात्कुसुमादिसंबन्धाभावाद्गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः । न च वाय्वानीतत्र्यणुकादिसम्बन्धोऽस्त्येवेति वाच्यम् । कस्तूर्या न्यूनतापत्तेः, कुसुमस्य च सच्छिद्रत्वापत्तेरिति चेन्न । भोक्त्रदृष्टविशेषेण पूर्ववत्त्र्यणुकान्तराद्युत्पत्तेः । कर्पूरादौ तु तदभावान्न तथात्वमिति ॥

स्पर्शत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय त्वगिन्द्रियेति । सं-

विरला—

जलवृत्तीत्यन्वयबोधः । अत्र शंका—ननु यमुनाजलं कथं नीलमुपलभ्यते इति । उत्तरम्—तस्य स्थलोपाधिकत्वात् । इति ॥

रसनेति । रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वे सति गुणत्वं रसस्य लक्षणम् । अनन रसाः कति कुत्र ते कतिविधाः इति प्रश्नस्योत्तरं जातम् । षड्विध इति । अत्र प्रश्नः—ननु रूपवद्रसः कथं न चित्रोऽतिरिक्तोऽङ्गीक्रियते इति । उत्तरम्—चित्ररसो नाङ्गीकर्तुमुचितः अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षत्यभावाद्द्रव्यग्रहणे रसनेन्द्रियस्यासामर्थ्यात् इति । मधुर एवेति । अत्रेयमाशंका—ननु जम्बीररसादौ अम्लोपलब्धेः कथं मधुर एवेति चेत् । उत्तरं—न, तस्य जम्बीरोपाधिकत्वात्, आमलक्यादिभक्षणस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वाच्चेति ।

घ्राणेति । घ्राणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वे सति गुणत्वं गन्धस्य लक्षणं बोध्यम् ॥

त्वगिति । त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वे सति त्वगिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वे

जसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः ॥

रूपादिचतुष्टयं कुत्र पाकजमपाकजं वा कुत्र ?–

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् ॥

न्यायबोधिनी—

सामान्यगुणादावतिव्याप्तिवारणाय । अन्यविशेषणकृत्यं पूर्ववद्बोध्यम् । ग्राह्यत्वपदार्थोऽपि पूर्ववदेव प्रत्यक्षाविषयत्वरूप एव बोध्यः ॥

रूपादिचतुष्टयमिति । एतत्तत्त्वनिर्णयश्चेत्थम्–पाको नाम विजातीयतेजःसंयोगः । स च नानाजातीयरूपजनको विजातीयस्तेजःसंयोगः । तदपेक्षया रसजनको विजातीयस्तेजःसंयोगः । एवं गन्धजनकोऽपि ततो विजातीय एव । एवं स्पर्शजनकोऽपि तथैव । एवंप्रकारेण भिन्नाभिन्नजातीयाः पाकाः कार्यवैलक्षण्येन कल्पनीयाः । यथा तृणपुञ्जनिक्षिप्त आम्रादौ ऊष्मलक्षणविजातीयतेजःसंयोगात्पूर्वहरितरूपनाशे रूपान्तरस्य पीतादेरुत्पत्तिर्न तु रसादेरुत्पत्तिः—पूर्वरसस्याम्लस्यैवानुभवात् । क्वचित्पूर्वहरितरूपसत्त्वेऽपि रसपरावृत्तिर्दृश्यते । विजातीयतेजःसंयोगरूपपाकवशात्पूर्वतनाम्लरसनाशेन मधुररसस्यानुभवात् । तस्माद्रूपजनकापेक्षया रसजनको विलक्षण एवाङ्गीकार्यः । एवं गन्धजनको विलक्षण एव । रूपरसयोरपरावृत्तावपि पूर्वगन्धनाशे विजातीयपाकवशात्सुरभिगन्धोपलब्धेः । एवं स्पर्शजनकोऽपि । पाकवशात्कठिनस्पर्शनाशे मृदुस्पर्शानुभवात् । तस्माद्रूपादिजनका विजातीया एव पाकाः यथाकार्यमुन्नेयाः । अत एव पार्थिवपरमाणूनामेकजातीयत्वेऽपि पाकमाहेम्ना विजातीयद्रव्यान्तरानुभवः । यथा गोभुक्ततृणादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तृणारम्भकपरमाणुषु विजातीयतेजःसंयोगात्पूर्वरूपादिचतुष्टयनाशे तदनन्तरं दुग्धे यादृशं रूपादिकं वर्तते तादृशरूपरसगन्धस्पर्शजनकास्तेजःसंयोगा जायन्ते । तदुत्तरं

विरला—

सति गुणत्वं स्पर्शस्य निष्कृष्टलक्षणं बोध्यम् ॥ अनेन स्पर्शस्य किं लक्षणमिति प्रश्नस्योत्तरं भवति । स चेति । एतेन स्पर्शः कतिविधः कुत्रः च कीदृश इत्यस्योत्तरं जातम् ॥

प्रसङ्गाद्रूपादिचतुष्टयस्य पाकजत्वापाकजत्वे प्रतिपादयन्नित्यत्वानित्यत्वे प्रतिपादयति रूपादीति । पाकजमिति । हेतुगर्भविशेषणमिदम्, तथाच पृथिव्यां वर्तमानं रूपादिचतुष्टयं यतः पाकजमतो नित्यपृथिव्यामनित्यपृथिव्यां च वर्तमानं सर्वमप्यनित्यमित्यर्थः । एवमपाकजमित्यपि नित्यत्वानित्यत्वयोः हेतुगर्भं विशेषणं बोध्यम् । नन्वत्रान्यत्र जलादौ वर्तमानं रूपादिचतुष्टयमित्यसङ्गतम् । गन्धस्य जलाद्यवृत्तित्वेन तद्घटितचतुष्टयस्य जलाद्यवृत्तित्वादिति चेन्न । रूपादिचतुष्टयामित्यस्य रूपादिचतुष्टयमध्यप्रविष्टमित्यर्थात् ।

रूपादिचतुष्टयमध्यप्रविष्टानि यथा ... तु ... तन्मध्ये रूपादि-

संख्यायाः किं लक्षणं कुत्र च सा वर्तते ?–

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा नवद्रव्यवृत्तिः । एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता । एकत्वं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव ॥

न्यायबोधिनी—

तैरेव तादृशरूपरसादय उत्पद्यन्ते। तादृशरूपरसादिविशिष्टपरमाणुभिर्दुग्धद्व्यणुकमारभ्यते। ततस्त्र्यणुकादिक्रमेण महादुग्धारम्भः। एवं दुग्धारम्भकैः परमाणुभिरेव दध्यारभ्यते। (एवं) पाकमहिम्ना दध्यारम्भकैरेव परमाणुभिर्नवनीतादिकमिति दिक्॥

पदकृत्यम्—

ख्यादिवारणाय मात्रपदम्। **तत्रेति**। पृथिव्यादिचतुष्टये । शीत इति शीतस्पर्शः । उष्ण इति उष्णस्पर्शः ॥

एकत्वादीति। एकत्वमित्यादिर्यो व्यवहारः एको द्वावित्याद्यात्मकस्तस्य हेतुः संख्या इत्यर्थः। घटादिवारणाय एकत्वादीति। कालादिवारणायासाधारणेत्यपि देयम्। ननु संख्याया अवधिरस्ति न वेत्यत आह–**एकत्वादीति**। तथाच––

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा।
लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च॥
वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः।
अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृध्या यथाक्रमम्॥

इति महदुक्तेः परार्धपर्यन्तैव संख्या इति भावः॥

विरला—

चतुष्टयघटरूपदेन ग्राह्याणीति न काप्यनुपपत्तिः । **अत्र पूर्वपक्षः**—कथं पाकाद्रूपादिजन्मेति। **समाधानम्**—आमनिक्षिप्तघटादौ वह्निसंयोगात्परमाण्वादिकपालान्तावयवेषु क्रिया ततः परस्परविभागः ततोऽन्योन्यसंयोगनाशः ततोऽसमवायिनाशात् द्रव्यनाश इति नियमेन श्यामघटनाशेऽवशिष्टपरमाणवः पच्यंते पुनस्तत्र पाकेन रूपाद्युत्पत्यनन्तरमीश्वरेच्छया द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिरिति, अन्यथा घटस्य दृढत्वादग्निप्रवेशासंभवाद्रूपाद्युत्पत्तिर्न स्यादिति पीलु (परमाणु) पाकवादिनां **वैशेषिकाणाम्। नैयायिकास्तु** घटादिकं सच्छिद्रमेवान्यथा तदन्तर्गततंडुलादीनां पाको न स्यात् अत एकदैव परमाणुप्रभृतिघटान्तेषु घटनाशं विना पाकेन रूपाद्युत्पत्तिरिति **समाधानं** कुर्वन्ति इति संक्षेपः॥ पाकजत्वादेवानित्यमित्याह **नित्यं चेति**। अन्यत्र–जलादौ। अपाकजमिति हेतुभूतं विशेषणमिदम्, यतो न पाकजमतो नित्यमनित्यञ्चेति भावः॥

एकत्वादीति। गणनाव्यवहारहेतुः संख्येत्यर्थः। नित्यानित्यादिभेदेनैकत्वं द्विविधमित्याह **एकत्वमिति**। **नित्यगतं नित्यमिति**। एकत्वनाशं प्रत्याश्रयनाशो हेतुरतः परमाणूनां नाशाभावात्तद्गतैकस्यापि नाशाभावात् इत्यर्थः। **अनित्यगतमनित्यमिति**। द्व्यणुकादीनां नाशाद्गतैकस्यापि नाशादिति भावः। **द्वित्वादिकं** त्विति। अत्र समवायि-

परिमाणस्य किं लक्षणं के च तस्य भेदाः ?—

मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम्—अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति ॥

पृथक्त्वस्य किं लक्षणम् ?—

पृथग्व्यवहारासाधाणकारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्ति ॥

संयोगस्य किं लक्षणम् ?—

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

पदकृत्यम्—

मानेति । मानं परिमितिस्तस्या यो व्यवहारः—इदं महदिदमणु—इत्याद्यात्मकः तस्य कारणं परिमाणमित्यर्थः । दण्डादिवारणाय मानेति । कालादिवारणायासाधारणेति । शब्दत्ववारणाय कारणमिति । **नवद्रव्येति** । चतुर्विधमपि परमध्यभेदेन द्विविधम् । तत्र परमाणुह्रस्वत्वे परमाणुमनसोः । मध्यमाणुह्रस्वत्वे द्व्यणुके । परममहत्त्वदीर्घत्वे गगनादौ । मध्यममहत्त्वदीर्घत्वे घटादौ । एतन्मौक्तिकमण्विति व्यवहारस्यापकृष्टमहत्त्वाश्रयत्वाद्गौणत्वं बोध्यम् । एवमेव केतनाब्जनं ह्रस्वमित्यत्रापि निकृष्टदीर्घत्वाद्गौणत्वम् ॥

पृथगिति । अयमस्मात्पृथगिति यो व्यवहारस्तस्य कारणं पृथक्त्वमित्यर्थः । दण्डादिवारणाय पृथगित्यादि । कालादिवारणायासाधारणेति । पृथग्व्यवहारत्ववारणाय कारणमिति ॥

संयुक्तेति । इमौ संयुक्ताविति यो व्यवहारस्तस्य हेतुः संयोग इत्यर्थः । दण्डादिवारणाय संयुक्तव्यवहारेति । कालादिवारणायासाधारणेत्यपि देयम् । संयुक्तव्यवहारत्वेऽतिप्रस-

विरला—

कारणगतैकत्वमसमवायिकारणम् । अयमेकोऽयमेक इत्याद्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । अपेक्षाबुद्धिनाशश्च व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादिनाशक इति बोध्यम् । **सर्वत्रेति** । नित्यानित्यद्रव्ययोरित्यर्थः । तथाचापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात् द्वित्वादिकमनित्यमेवेति भावः ॥

मानेति । चतुर्विधमपीदं परिमाणं नित्यानित्यभेदेन द्विविधमिति बोध्यम् । नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । तत्रानित्यं संख्याजन्यं[१] परिमाणजन्यं[२] प्रचयजन्यं[३] चेति त्रिविधम् । तत्राद्यं परमाणुद्वित्वजन्यं द्व्यणुके, द्वितीयं कपालपरिमाणजन्यं घटे, तृतीयं तूलावयवजन्यं तूले इति, आश्रयनाशश्चास्य नाशक इति च द्रष्टव्यम् ॥

पृथगिति । इदमेकपृथक्त्वादिभेदेनानेकविधम् । तत्रैकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । द्विपृथक्त्वादिकं सर्वत्रानित्यमेव । इदं चाश्रयद्वितीयक्षणे उत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति च । अयमत्र **पूर्वपक्षः**—भेदातिरिक्तपृथक्त्वे किं मानमिति । **समाधानम्**—घटः पटो नेति प्रतीतिविलक्षणाया घटः पटात् पृथगिति प्रतीतेरेव तत्र मानत्वादित्यवेहि ॥

संयुक्तेति । अत्र जनकत्वं जनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वं बोध्यम् । संयोगः सर्वोऽप्यव्याप्यवृत्तिरनित्यश्च । अजसंयोगानंगीकारात् । स च संयोगस्त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः[१] उभयकर्मजः[२] संयोगजः[३] चेति । [illegible] संयोगः,

विभागस्य किं लक्षणम् ?–

संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

परत्वापरत्वयोः लक्षणं किं के च भेदाः ?–

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते च द्विविधे–दिक्कृते कालकृते चेति । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्, समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं, कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ।

न्यायबोधिनी—

विभागं लक्षयति—संयोगेति । संयोगनाशकत्वविशिष्टगुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । विशेषणमात्रोपादाने क्रियाया अपि संयोगनाशकत्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तद्वारणाय गुणत्वमिति विशेष्योपादानम् ॥

पदकृत्यम्—

रतिवारणाय हेतुरिति । उपदर्शितलक्षणचतुष्टयेऽसाधारणपदं देयम् । क्वचित्पुस्तके परिमाणपृथक्त्वलक्षणे ईश्वरेच्छादिवारणायासाधारणेति दृश्यते तत्त्वाधुनिकैर्न्यस्तमिति बोध्यम् ॥

संयोगेति । संयोगनाशजनक इत्यर्थः । कालेऽतिप्रसक्तिवारणाय गुणपदम् । ईश्वरेच्छादिवारणायासाधारणेत्यपि बोध्यम् । ननु असाधारणपदोपादाने गुणपदस्य वैयर्थ्यं स्यादिति चेत् । न, क्रियायामतिप्रसक्तिवारणाय तस्याप्यावश्यकत्वात् ॥

परेति । परव्यवहारासाधारणं कारणं परत्वम् । अपरव्यवहारासाधारणं कारणमपरत्वमित्यर्थः । दण्डादिवारणाय परव्यवहारेति । कालादिवारणायासाधारणेति । परव्यवहारत्ववारणाय कारणेति । एवमेव द्वितीयेऽपि बोध्यम् ॥

विरला—

द्वितीयः—मेषयोः संयोगः, तृतीयः—कपालतंतुसंयोगात्तन्तुकुंभसंयोग इति । कर्मणोऽपि द्विविधः—अभिघातो नोदनं चेति ॥ तत्रादिमो शब्दहेतुः, द्वितीयः शब्दाहेतुरिति बोध्यम् ॥

संयोगनाशकेति । नाशजनकत्वं च प्रतियोगित्वसम्बन्धानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितं ग्राह्यम्, तेन संयोगे नातिव्याप्तिः । **अत्र पूर्वपक्षः**–विभागस्य संयोगनाशकत्वं कथम्–इति । उत्तरम्–प्रथममिषौ क्रिया ततो धनुषा विभागः ततः पूर्वसंयोगनाशः, तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिः ततः कर्मनाश इति । विभागोऽप्यव्याप्यवृत्तिरनित्यश्च । विभक्तव्यवहारासाधारणकारणत्वं विभागस्य लक्षणम् । अयमपि संयोगवत् प्रथमं त्रिविधः । उदाहरणमपि तदेव । विभागजोऽपि—हेतुमात्रविभागजो हेत्वहेतुविभागजश्चेति द्विविधः । तत्राद्यः कपालद्वयविभागात्कपालपूर्वदेशविभागः । द्वितीयस्तु हस्ततरुविभागात्कायतरुविभाग इति ॥

परापरेति । परः पर इति अनुगतमतिसिद्धपरत्वजातिमत्परत्वम्, तथाऽपर इति प्रत्यक्षसिद्धापरत्वजातिमदपरत्वं च द्विप्रकारमित्यर्थः । द्वैविध्यमाह **दिक्कृते** इत्यादिना । तत्र दैशिकपरत्वे बहुतरसूर्यसंयोगान्तरितत्वरूपविप्रकृष्टज्ञानं निमित्तम्, यथा प्रयागस्थस्य प्रयागान्मथुरामपेक्ष्य कुरुक्षेत्रदेशो विप्रकृष्ट इति ज्ञानात्कुरुक्षेत्रे परत्वम् । एवं दैशिकापरत्वेऽल्पतर-

गुरुत्वस्य किं लक्षणम् ?–

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्ति ।

द्रवत्वस्य किं लक्षणं के च भेदाः ?–

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवृत्ति । तद्द्विविधम्–सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वं, तेजसि सुवर्णादौ ॥

स्नेहस्य किं लक्षणम्, कुत्र च सः ?–

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । जलमात्रवृत्तिः ॥

न्यायबोधिनी—

गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति । द्वितीयपतनक्रियायां वेगस्यासमवायिकारणत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायाद्येति । उत्तरत्र स्यन्दने आद्यत्वविशेषणमपि पूर्ववदेव योजनीयम् ॥

स्नेहं लक्षयति—चूर्णादीति । पिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य

पदकृत्यम्—

आद्येति । दण्डादिवारणायासमवायीति । रूपादिवारणाय पतनेति । वेगेऽतिव्याप्तिवारणायाद्येति ॥

आद्यस्यन्दनेति । दण्डादिवारणायासमवायीति । रसादिवारणाय स्यन्दनेति ॥

विरला—

रसूर्यसंयोगान्तरितत्वरूपसंनिकृष्टत्वज्ञानं निमित्तम्, यथा प्रयागात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य मथुरा संनिकृष्टेति ज्ञानात् मथुरायामपरत्वम् ॥ अनयोर्दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायी बोध्यः । एवमेव कालिकपरत्वे बहुतरतपनपरिस्पदान्तरितजन्मवत्त्वरूपज्येष्ठत्वज्ञानं निमित्तम्, यथा लक्ष्मणाद्रामः प्रचुरतरकालेन सम्बद्ध इति ज्येष्ठत्वज्ञानाद्रामे परत्वम् । तथाऽल्पतरतपनपरिस्पदान्तरितजन्मवत्त्वरूपकनिष्ठत्वज्ञानं कालिकापरत्वे निमित्तम्, यथा रामाल्लक्ष्मणोऽल्पतरकालेन सम्बद्ध इति कनिष्ठत्वज्ञानाल्लक्ष्मणेऽपरत्वमिति । एतयोश्च कालपिंडसंयोगोऽसमवायीति बोध्यम् । **अत्रायं विशेषः**—दैशिके परत्वापरत्वे मूर्ते एव वर्तेते । कालिके तु जन्य एव न नित्ये इति संक्षेपः ॥

आद्येति । अतीन्द्रियगुरुत्वं रत्तिकमाषकादिभेदेनानेकविधम् । नित्यगतं नित्यमनित्यगतं चानित्यमेवेति बोध्यम् । अत्रायं **प्रश्नः**–अतीन्द्रियगुरुत्वाङ्गीकारे किं मानमिति । **उत्तरम्**–संयोगाद्यसमवधानकालीनक्रिया समवायिकारणजन्या क्रियात्वात् संयोगिजन्यक्रियावदित्यनुमानमितरबाधसहकृतं गुरुत्वसाधकप्रमाणं विद्धीति ॥

आद्येति । स्यन्दनं—स्रवणम् । सांसिद्धकं—अवयवद्रवत्वजन्यम् । नैमित्तिकं—अग्निसंयोगाद्यसमवायिकारणकम् । इदं च जलपरमाणुभिन्नेऽनित्यमित्यवधेयम् । ननु नैमित्तिकद्रवत्वस्य घटादिपृथिव्यां वह्न्यादितेजसि चाभावात् कथं पृथिवीतेजसोरित्यत आह **पृथिव्यामिति** । अत्र द्रवत्वं निरूप्य तत्कतिविधं कुत्र च कीदृशमित्युक्तं जातम् ॥

शब्दस्य किं लक्षणं के च भेदाः ?–

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधः– ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ । वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः ।

न्यायबोधिनी–

लक्षणम् । पिण्डभावो नाम चूर्णादेर्धारणाकर्षणहेतुभूतो विलक्षणः संयोगः । तादृशसंयोगे स्नेहस्यैवासाधारणकारणत्वं न तु जलादिगतद्रवत्वस्य, तथा सति द्रुतसुवर्णादिसंयोगेन चूर्णादेः पिण्डीभावापत्तेः, अतः स्नेह एवासाधारणं कारणम् । विशेषणमात्रोपादाने कालादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय विशेष्योपादानम् । वस्तुतस्तु द्रुतजलसंयोगस्यैव चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वं स्नेहस्य पिण्डीभावहेतुत्वे मानाभावात् । जले द्रुतत्वविशेषणात्करकादिव्यावृत्तिः ॥

शब्दं लक्षयति—श्रोत्रेति । शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति । स त्रिविधः—संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति । यथा भेरीदण्डसंयोगजो भांकारादिशब्दः, हस्ताभिघातसंयोगजन्यो मृदङ्गादिशब्दः । वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागजश्चटचटाशब्दः । (१)शब्दोत्पत्तिदेशमारभ्य श्रोत्रदेशपर्यन्तं वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकु-

पदकृत्यम्–

चूर्णादीति । चूर्णं पिष्टं तदेवादिर्यस्य मृतिकादेः स चूर्णादिस्तस्य पिण्डीभावः संयोगविशेषस्तस्य हेतुर्निमित्तकारणं स्नेह इत्यर्थः । कालादावतिव्याप्तिवारणाय पिण्डीभावेति । चूर्णपदं स्पष्टार्थम् ॥

श्रोत्रेति । शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति । रूपादिवारणाय श्रोत्रग्राह्य इति ।

विरला–

चूर्णादीति । स्नेहोपि नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनित्यश्चेति द्रष्टव्यम् । अत्र शङ्का-ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते, न चासौ जलीयः तस्य दहननाशकत्वात् दहननाशप्रसङ्गात्, तथा च कथं जलमात्रवृत्तिरिति । उत्तरम्—तैले प्रतीयमानोऽपि स्नेहो जलीय एव स च प्रकृष्टत्वादग्नेरनुकूल इति । अपकृष्टस्नेहमेव जलं वह्निनाशकमिति भावः ॥

श्रोत्रेति । श्रोत्रेण ग्राह्यः श्रोत्रग्राह्यः, तृतीयार्थो जन्यत्वम् , ग्रहधातोर्ज्ञानमर्थः ण्यत्प्रत्ययस्य विषयत्वमर्थः, तथा च श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं शब्दस्य लक्षणम् । श्रोत्रेन्द्रियजन्यं यत् ज्ञानं अयं शब्दः इत्याकारकं तद्विषयत्वस्य शब्दे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

---

(१) शब्दजस्योदाहरणमाह शब्देति । वीचीति । एकस्या वीचेस्तरङ्गाद्यथाऽन्यस्तरङ्गस्ततश्चान्यस्तथैकस्माच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततश्चान्यत्, एकस्मिन्कदम्बफले यथा दशदिक्षु मुकुला जायन्ते ततो पुनर्दशसु दिक्षु स्थूलमुकुलास्तथैकस्माच्छब्दाद्दशसु दिक्षु सूक्ष्मा दश शब्दास्ततः पुनर्दशदिक्षु स्थूलशब्दा इति न्यायद्वयस्वरूपं बोध्यम् ।

बुद्धेः किं लक्षणं कतिधा च सा ?–

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा–स्मृतिरनुभवश्च ॥

स्मृतेः किं लक्षणम् ?

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥

न्यायबोधिनी—

ङन्यायेन वा निमित्तपवनेन शब्दधारा जायन्ते, तत्र उत्तरोत्तरशब्दे पूर्वपूर्वशब्दः कारणम् ।

बुद्धेर्लक्षणमाह—सर्वव्यवहारेति । व्यवहारः–शब्दप्रयोगः । ज्ञानं विना शब्दप्रयोगासंभवाच्छब्दप्रयोगरूप(१)व्यवहारहेतुत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् । **बुद्धिं विभजते**—सा द्विविधेति ।

स्मृतिं लक्षयति–संस्कारेति । बहिरिन्द्रियाजन्यत्वविशिष्टसंस्कारज

पदकृत्यम्—

वस्तुतस्तु श्रोत्रोत्पन्नशब्दस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन तद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्रग्राह्यजातिमत्त्वे तात्पर्याद्गुणपदमनुपादेयमेव ॥

बुद्धिलक्षणमाह–**सर्वेति** । सर्वे ये व्यवहारा आहारविहारादयस्तेषां हेतुर्बुद्धिरित्यर्थः । दण्डादिवारणाय सर्वव्यवहारेति । कालादिवारणायासाधारणेत्यपि देयम् ॥

संस्कारेति । संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । अनुभवेऽतिव्याप्तिवार-

विरला—

ध्वन्यात्मको भेर्यादाविति । अत्र **प्रश्नः**—भेर्याद्युत्पन्नो शब्दः कथं श्रोत्रेण गृह्यते इति । **उत्तरम्**—वीचीतरङ्गन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वा (शब्दसन्तानेन तत्र) तदुत्पत्तेरिति । अत्र केचिच्छब्दं पृथिव्यामेवाङ्गीकुर्वन्ति तन्मतनिरासायाह **आकाशमात्रेति** । भेर्यादौ इत्यत्र वीणामृदङ्गादिरादिना ग्राह्यः। द्विविधोप्ययं शब्दस्त्रिविधः–संयोगजो[१]विभागजः[२]शब्दजश्चे[३]ति।प्रथमः भेरीदण्डसंयोगजः ध्वन्यात्मकः, वायुकण्ठसंयोगजः वर्णात्मकश्च । वंशे पाठ्यमाने दलद्वयविभागजो ध्वन्यात्मकश्चटचटेत्यादिशब्दो ओष्ठद्वयविभागजो वर्णात्मकश्च द्वितीयः । तृतीयस्तु द्वितीयादिश्चरमान्तः शब्दः । शब्दमात्रे आकाशं समवायि, भेर्याकाशादिसंयोगा असमवायिनः अन्यत्सर्वं निमित्तमिति बोध्यम् । अत्र **शङ्का**–ननु सोऽयं ककार इति प्रत्यभिज्ञाबलाच्छब्दस्य नित्यत्वमिति कथं नैयायिकैः शब्दस्यानित्यत्वमुच्यते इति चेत् । **उत्तरम्**—न, तदेवौषधमितिवत्तस्याः साजात्यावलंबनत्वात् , अत एवोत्पन्नः ककारः विनष्टः ककार इति प्रतीतिरिति अलं पल्लवितेन ॥

सांख्यमते बुद्धिशब्दस्य महत्तत्त्ववाचकत्वादन्तःकरणरूपत्वाच्चाह **ज्ञानमिति** । तथा च मनोभिन्नान्तःकरणे मानाभावात् बुद्धिर्ज्ञानपर्याय एवेति भावः ॥

संस्कारेति । स्मृतिर्हि भावनाख्यसंस्कारेण जायते ज्ञानं चेति लक्षणसंगतिः । पदव्यावृत्तिः पदकृत्ये द्रष्टव्या ॥

---

(१) **व्यवहारहेतुत्वमिति** । अर्थं बुध्वा शब्दरचनेति न्यायेन सकलशब्दप्रयोगकारणत्वरूपलक्षणस्य सत्त्वाल्लक्षणसंगतिरित्यर्थः ।

अनुभवस्य किं लक्षणं के च भेदाः ?-

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः-यथार्थोऽयथार्थश्च ॥

यथार्थानुभवस्य किं लक्षणम् ?-

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । (यथा रजते इदं रजतमिति ज्ञानम् सैव प्रमेत्युच्यते ।

न्यायबोधिनी—

न्यत्वविशिष्टज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणम् । संस्कारजन्यत्वविशेषणानुपादाने प्रत्यक्षानुभवेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विशेषणोपादानम् । संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्योपादानम्, ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वात् संस्कारध्वंसेऽपि संस्कारजन्यत्वस्य सत्त्वात् । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्(१) ॥

अनुभवं लक्षयति—तद्भिन्नमिति । तद्भिन्नत्वं नाम स्मृतिभिन्नत्वम् । तथाच स्मृतिभिन्नत्वविशिष्टज्ञानत्वमनुभवस्य लक्षणम् । तत्र विशेषणानुपादाने स्मृतावतिव्याप्तिः, विशेष्यानुपादाने घटादावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय विशेषणविशेष्ययोरुभयोरुपादानम् । अनुभवं विभजते—स द्विविध इति ॥

यथार्थानुभवं लक्षयति—तद्वतीति । तद्वतीत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्, तच्छब्देन प्रकारीभूतो धर्मो धर्तव्यः, तथाच तद्वद्विशेष्यकत्वे सति (२)तत्प्रकारकानुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् । उदाहरणम्—रजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम् । अत्र रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्रकारकत्वस्य सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्र-

पदकृत्यम्—

णाय संस्कारजन्यमिति । तथापि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय संस्कारमात्रजन्यत्वं विवक्षणीयम् । क्वचित्तथैव पाठः । न चैवं सत्यसम्भवः, तस्य संस्कारजन्यत्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यार्थकत्वात् ॥

तदिति । स्मृतित्वावच्छिन्नभिन्नमित्यर्थः । तेन यत्किंचित्स्मृतिभिन्नत्वस्य स्मृतौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः । घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । स्मृतिवारणाय ताद्भिन्नमिति ॥

तद्वतीति । तद्वति तत्प्रकारो यस्य स तथेत्यर्थः । तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारक इति या-

विरला—

अनुभवामीत्यनुभवसिद्धमनुभवत्वं प्रत्यक्षजातिरेव, न त्वनुमित्यादिसाधारणं तत्, तत्र तादृशप्रत्ययाभावादतोऽनुभत्वं प्रतिपादयति **ताद्भिन्नमिति** ।

तद्वतीति । अत्र प्रश्नः--ननु रजते रजतत्वमिति प्रमायामव्याप्तिः विशेष्यीभूतरतत्वे रजतस्यासत्त्वादिति चेत् । **उत्तरम्**—न, तद्वति तत्प्रकारकत्वमित्यस्य तत्सम्बन्धवति

---

(१) बहिरिन्द्रियाजन्यत्वविशिष्टार्थकमित्यर्थः ।

(२) तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वमिति पाठान्तरम् ।

अयथार्थानुभवस्य लक्षणं किम् ?–

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः । यथा शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानम्) सैवाप्रमेत्युच्यते ॥

न्यायबोधिनी–

का(१)रताशालित्वमिति तु निष्कर्षः । अन्यथा यथाश्रुते रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इत्याकारकसंमूहालम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिः—तत्रापि रजतत्ववद्विशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयो रङ्गत्ववद्विशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारकत्वयोश्च सत्त्वात् । उक्तनिष्कर्षे तु दर्शितभ्रमे नातिव्याप्तिः—तज्ज्ञानस्य रङ्गांशे रजतत्ववगाहित्वेन रजतांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन च रजतत्वप्रकारतायाः रङ्गत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वेऽपि रङ्गत्वनिष्ठप्रकारतायाः रजतत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वेपि रजतत्वप्रकारताया रजतत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्, (एवं) रङ्गत्वप्रकारताया रङ्गत्ववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावाच्च ॥

अयथार्थानुभवं लक्षयति—तदभाववतीति । अत्रापि पूर्ववत्तदभाववन्नि-

पदकृत्यम्–

वत् । स्मृतिवारणायानुभव इति । अयथार्थानुभववारणाय तद्वतीति । निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारक इति ॥

तदभावेति । तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थानुभव इत्यर्थः । यथा

विरला–

तत्प्रकारकत्वमित्यर्थात्, तथा च रजतत्वे रजताभावेऽपि रजतीयाधेयतात्मकसम्बन्धस्य रजतत्वे सत्त्वेन रजतत्वे रजतप्रकारकत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति ॥ ननु शास्त्रे प्रमाप्यनुश्रूयते सा किं यथार्थानुभवाद्भिन्नाऽभिन्ना वेत्याशंक्याह सैवेति । यथार्थानुभव एव शास्त्रे प्रमेत्युच्यते इत्यर्थः । ननु वृक्षः संयोगीति प्रमायामतिव्याप्तिः मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वात् इति चेन्न । यदवच्छेदेन यत्सम्बन्धाभावस्तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्याप्रमात्वात् संयोगावच्छेदेन संयोगसम्बन्धस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिः ॥

---

(१) अत्र प्रकारता तद्वृत्तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, तेन संयोगेन कपाले घटज्ञानस्य सम्भवायेन तद्विद्विशेष्यकत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च सत्त्वेपि न याथार्थ्यापत्तिः । तथा च येन सम्बन्धेन तत्प्रकारकानुभवस्य याथार्थ्यं तेन सम्बन्धेन तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारताशालित्वे सति अनुभवत्वम् तादृशविशेष्यतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नतादृशप्रकारताशाल्यनुभवत्वं वा । अयथार्थानुभववारणाय सत्यन्तम् । अत एव तद्वतीत्यपि । अत एव च विशेष्ये तद्वत्त्वानिवेशः । स्मृत्यादिवारणायानुभवत्वनिवेशः ।

यथार्थानुभवभेदाः के ?-

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः—प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् ॥

तत्करणं कतिविधम्?-

तत्करणमपि चतुर्विधं—प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥

न्यायबोधिनी—

ष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रका(१)रताशालिज्ञानत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा यथाश्रुते रङ्गरजतयोरिमे रङ्गरजते इत्याकारकसमूहालम्बनप्रमायामतिव्याप्तिः—एतत्समूहालम्बनस्य रङ्गरजतोभयविशेष्यकत्वेन रजतत्वरङ्गत्वोभयप्रकारकत्वेन च रजतत्वाभाववद्रङ्गविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयो रङ्गत्वाभाववद्रजतविशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारकत्वयोश्च सत्त्वात् । उनिष्कर्षे तु न तथातिव्याप्तिः—तादृशप्रमायाः रजतांशे रजतत्वावगाहित्वेन रङ्गांशे रङ्गत्वावगाहित्वेन च रजतत्वप्रकारताया रजतत्वाभाववद्रङ्गनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात् (एवं) रङ्गत्वप्रकारताया रङ्गत्वाभाववद्रजतानिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावाच्च । उदाहरणम्—यथा शुक्तौ 'इदं (२)रजतम्' इति ॥

यथार्थानुभवं विभजते—यथार्थानुभव इति ॥

तत्करणमिति । फलीभूतप्रत्यक्षादिकरणं चतुर्विधमित्यर्थः । प्रत्यक्षादिचतुर्विधप्रमाणानां प्रमाणकरणत्वं सामान्यलक्षणम् । एकैकप्रमाणलक्षणं तु वक्ष्यते-प्रत्यक्षज्ञानेत्यादिना ॥

पदकृत्यम्—

शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम् । स्मृतिवारणायानुभव इति । यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिनिरसनाय तदभाववतीति । निर्विकल्पकवारणाय तत्प्रकारक इति ॥

यथार्थेति । यथार्थानुभवः प्रत्यक्षमेवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति काणादबौद्धाः । उपमितिरपीति नैयायिकैकदेशिनः । शाब्दमपीति नैयायिकाः । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । आनुपलब्धिकोऽपीति भाट्टवेदान्तिनौ । सांभविकैतिह्यकावपीति पौराणिकाः । चैष्टिकोऽपीति तान्त्रिकाः । एतेषां मतेऽस्वरसं संभाव्यं तस्य चातुर्विध्यं दर्शितम् ॥

तदिति । यथार्थानुभवात्मकप्रमायाः कारणमित्यर्थः ॥

विरला—

चातुर्विध्ये हेतुमाह **प्रत्यक्षेति** । अत्र प्रत्यक्षादिशब्दाः प्रत्यक्षादिप्रमापरा बोध्या **इति प्रमाविभागः** ।

प्रसंगात्प्रमाणं विभजते **तत्करणमिति** । चातुर्विध्ये हेतुमाह **प्रत्यक्षेति** । अत्र तु

---

(१) अत्र यत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगिता गृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्ना प्रकारता ग्राह्या । प्रयोजनं पूर्ववत् बोध्यम् ।

(२) रजतत्वाभाववद्विशेष्यकत्वे सति रजतत्वप्रकारकं शुक्तौ इदं रजतं इति ज्ञानमिति पाठान्तरम्।

करणस्य किं लक्षणम् ?-

असाधारणं कारणं करणम् ॥

कारणस्य किं लक्षणम् ?-

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ॥

न्यायबोधिनी—

करणलक्षणमाह—असाधारणमिति। व्यापारवदसाधारणं कारणं करणमित्यर्थः। असाधारणत्वं च-कार्यत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम्। यथा दण्डादेर्घटादिकं प्रत्यसाधारणकारणत्वम्। कार्यत्वातिरिक्तो घटत्वादिरूपो धर्मः तदवच्छिन्नकार्यता घटे तन्निरूपितकारणता दण्डे, अतो घटं प्रति दण्डोऽसाधारणं कारणम्। भ्रमयादिरूपव्यापारवत्त्वाच्च करणम्। साधारणकारणत्वं च-कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम्। यथा ईश्वरादृष्टादेः कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वात्साधारणकारणत्वम् ॥

कारणं लक्षयति—कार्यनियतेति। कार्यं प्रति नियतत्वे सति पूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम्। नियतत्वविशेषणानुपादाने पूर्ववर्तिनो रासभादेरपि घटादिकारणत्वं स्यादतो नियतत्वे सतीति विशेषणम्। नियतपूर्ववर्तिनो दण्डरूपादेरपि घटकारणत्वं स्यादतोऽनन्यथासिद्धपदमपि कारणलक्षणे निवे-

पदकृत्यम्—

असाधारणमिति। कालादिवारणायासाधारणमिति। व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारवदित्यपि देयम्। व्यापारश्च—द्रव्यान्यत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः। ईश्वरेच्छादिवारणाय तज्जन्यत्वे सतीति। कुलालजन्यत्वे सति कुलालजन्यघटजनकत्वं कुलालपुत्रस्याप्यस्त्यतस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम्। दण्डरूपादिवारणाय तज्जन्यजनक इति ॥

कार्येति। कार्यान्नियताऽवश्यंभाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्वक्षणवृत्तिर्यस्य तत्तथेत्यर्थः। अनियतरासभादिवारणाय नियतेति। कार्यवारणाय पूर्वेति। दण्डत्वादिवारणायानन्यथासिद्धत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेन तत एव रासभादिवारणसंभवे नियतपदमनर्थकमेव। एवं चानन्यथासिद्धकार्यपूर्ववृत्ति कारणमिति फलितम्। अनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धि-

विरला—

प्रत्यक्षादिशब्दाः प्रत्यक्षादिप्रमाणपरा व्याख्येयाः। तथा च न्यायसूत्रम्—प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि (अ० १ आ० १ सू० ३) इति। इति प्रमाणविभागः ॥

प्रमाणज्ञानस्य करणज्ञानाधीनतयाऽऽदौ करणमाह असाधारणमिति। विशेषस्त्वत्र न्यायबोधिन्यादौ द्रष्टव्यः ॥

करणत्वस्य कारणत्वघटिततया तज्जिज्ञासावारणाय कारणत्वं विवेचयति कार्येति। कार्यं प्रति कार्योत्पत्तिं प्रति नियतं व्यापकं सत् यत्पूर्ववृत्ति तत्कारणमित्यर्थः। यथा घटं

कार्यस्य किं लक्षणम् ?-

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ॥

कारणं कतिविधम् ?-

कारणं त्रिविधं-समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ॥

समवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?-

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा तन्तवः पटस्य । पटश्च स्वगतरूपादेः ॥

न्यायबोधिनी—

शनीयम् । एवं च न तत्रातिव्याप्तिः---दण्डरूपादीनामन्यथासिद्धत्वात् ॥

कार्यं लक्षयति—कार्यमिति । प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणम् । कार्योत्पत्तेः पूर्वम् 'इह घटो भविष्यति' इति या प्रतीतिर्जायते तत्प्रतीतिविषयीभूतो योऽभावः स प्रागभावः तत्प्रतियोगी घटादिरूपं कार्यम् ॥

कारणं विभजते—कारणमिति । समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति ॥

समवायिकारणं लक्षयति—यत्समवेतमिति । यस्मिन्समवेतं सत्समवायेनसम्बद्धं सत् कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः । उदाहरणम्—यथा तन्तव इति । येषु तन्तुषु समवायेन सम्बद्धं सत्पटात्मकं कार्यमुत्पद्यते

पदकृत्यम्—

शून्यत्वम् । अन्यथासिद्धिश्चावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनैव कार्यसंभवे तत्सहभूतत्वम् । यथाऽवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटरूपकार्यसंभवे तत्सहभूतत्वं दण्डत्वादौ तदन्यथासिद्धम् ॥

प्रागभावेति । कालादिवारणाय प्रागिति । असंभववारणाय प्रतियोगीति ।

यदिति । यस्मिन्समवायसंबन्धेन वर्तमानं कार्यमुत्पद्यते तदित्यर्थः । चक्रादिवारणाय समवेतमिति ॥

विरला—

प्रति दण्डः कारणमिति । तत्र हि घटः कार्यं तदुत्पत्तिं प्रति दण्डो व्यापकः---यत्र यत्र घटोत्पत्तिस्तत्र तत्र दण्ड इति व्याप्तौ दण्डस्य व्यापकत्वात् कार्यपूर्ववर्ती दण्ड इति कार्योत्पत्तिव्यापकत्वे सति पूर्ववर्तित्वरूपलक्षणस्य दण्डे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्र अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्ति इति क्वाचित्कः पाठः । स च सिद्धान्तचन्द्रोदयकारस्याभिमतस्तथैव तैर्व्याख्यातत्वात् इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्रायं प्रश्नः—उक्तकारणलक्षणस्यारण्यस्थदण्डेऽभावात्कथं घटनिरूपितकारणता दण्डे इति । उत्तरम्--कार्यनियतपूर्ववर्तिजातीयताया विवक्षणेन तत्रापि स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वनिर्वाह इति ॥

ननु कार्यमेव किमिति जिज्ञासायामाह कार्यमिति ॥ उत्पत्तेः पूर्वं विद्यमानोऽभावः प्रागभावः तत्प्रतियोगि कार्यमित्यर्थः । जन्यस्यैव प्रागभावो विद्यते न नित्यस्यातः कार्यमेव प्राप्रागभावप्रतियोगीत्यर्थः ।

स्वगतरूपादेरिति । आदिना गंधादिपरिग्रहः ॥

असमवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?–

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्य । तन्तुरूपं पटरूपस्य ॥

न्यायबोधिनी—

तत्तन्तवः समवायिकारणमित्यर्थः । सामान्यलक्षणं तु–समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वं समवायिकारणत्वमिति । समवायसम्बन्धेन घटाधिकरणे कपालादौ कपालादेः तादात्म्यसम्बन्धेनैव कारणत्वात्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकपालत्वाद्यवच्छिन्नकारणतायाः कपालादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । समवायेन जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यस्यैव कारणत्वाज्जन्यभावेषु द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु द्रव्यमेव समवायिकारणम् द्रव्ये तु द्रव्यावयवाः समवायिकारणम्, अतो गुणादावपि द्रव्यमेव समवायिकारणमित्याशयेनाह—पटश्च स्वगतरूपादेरिति । समवायिकरणमित्यनुषज्यते ॥

असमवायिकारणं लक्षयति—कार्येणेति । असमवायिकारणं द्विविधं-कार्येण सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तत् इत्येकम्, कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् यत् कारणं तदपरमसमवायिकरणमित्यर्थः । अत्र कारणेनेत्यस्य स्वकार्यसमवायिकारणेनेत्यर्थः । जन्यद्रव्यमात्रे अवयवसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात्पटात्मककार्ये तदवयवतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वमिति दर्शयन् प्रथममुदाहरति—यथा तन्तुसंयोगः पटस्येति । यथा तन्तुसंयोगः पटात्मककार्येण सहैकास्मिन्नर्थे तन्तौ समवाय संबंधेन विद्यमानत्वे सति कारणत्वात्पटात्मककार्यं प्रति तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणमित्यर्थः । द्वितीयमसमवायिकारणं कारणेन 'सहेत्यादिना' पूर्वोक्तं तदुदाहरति—तन्तुरूपमिति । कारणेन सह पटरूपसमवायिकार-

पदकृत्यम्—

कार्येणेति—कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति आत्मविशेषगुणभिन्नत्वे सति यत् कारणं तदसमवायिकारणम् । तन्तुसंयोगादावव्याप्तिवारणाय कार्येणेति । त-

विरला—

ननु पटरूपं प्रति तन्तुरूपमसमवायिकारणं कथं स्यात्तयोः सामानाधिकरण्याभावात्तयोरेव कार्यकारणभावनियमादतो द्विधाऽसमवायिकारणं निर्वक्ति **कार्येण कारणेनेति** । द्विविधस्याप्युदाहरणं मूले **यथेति** । तथा च प्रथमे कार्येण पटेन सहासमवायिनस्तन्तुसंयोगस्य तन्तुरूप एकस्मिन्नर्थे प्रत्यासत्तिरिति, द्वितीये च पटरूपकार्यकारणेन पटेन सहासमवायिनस्तन्तुरूपस्य तन्तुरूप एकस्मिन्नर्थे प्रत्यासत्तिरिति लक्षणसङ्गतिर्बोध्या । पूर्वत्र समवायेनापरत्र स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन चैकार्थप्रत्यासत्तिरिति । तथा च समवायस्वसमवायिसमवायान्यतसंबन्धेन समवायिकारणे प्रत्यासन्नं आत्मविशेषगुणभिन्नं कारणमसमवायिकार-

निमित्तकारणस्य किं लक्षणम् ?-

तदुभयाभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्। यथा तुरीवेमादिकं पटस्य ।

कारणस्य निष्कृष्टलक्षणम् किं ?-

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ॥

न्यायबोधिनी—

णीभूतपटेन सह, एकस्मिन्नर्थे तन्तुरूपे समवेतत्वे सति कारणत्वात् तन्तुरूपं पटगतरूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः। सामान्यलक्षणं तु समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसंबन्धावच्छिन्ना कारणता तदाश्रयत्वमसमवायिकारणत्वमिति । (१)द्रव्यासमवायिकारणीभूतावयवसंयोगादौ तु समवायसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता समवायसंबन्धावच्छिन्ना कपालद्वयसंयोगनिष्ठा कारणता कपालद्वयसंयोगे वर्तते। एवमाद्यपतनक्रियायामाद्यस्यन्दनक्रियायां च गुरुत्वद्रवत्वे असमवायिकारणे भवतः। आद्यपतनक्रियां प्रति आद्यस्यन्दनक्रियां प्रति च समवायसंबन्धेनैव तयोः कारणत्वात्। (२)अवयविगुणभूतघटपटरूपादौ त्ववयवगुणीभूतकपालतन्तुरूपादेः स्वपदग्राह्यकपालतन्तुरूपादिसमवायिकपालतन्त्वादिसमवेतत्वसम्बन्धेनैव कारणत्वात् तत्संबन्धावच्छिन्नकारणताश्रयत्वमवयवगुणीभूतकपालतन्तुरूपादौ वर्तते ॥

निमित्तकारणं लक्षयति—तदुभयभिन्नमिति । समवायिकारणभिन्नत्वे सति, असमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं निमित्तकारणस्य लक्षणमित्यर्थः ॥

करणलक्षणमुपसंहरति तदेतदिति। यदसाधारणमिति। व्यापारवत्त्वे सतीत्यपि

पदकृत्यम्—

न्तुरूपादावव्याप्तिवारणाय कारणेनेति । आत्मविशेषगुणेऽतिव्याप्तिवारणायात्मविशेषगुणभिन्नत्वे सतीति । विशेषवारणाय कारणमिति ।

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणमिति । समवाय्यसमवायिकारणवारणाय तदुभयभिन्नमिति । विशेषादावतिव्याप्तिवाणाय कारणमिति ।

तदेतदिति । यस्मात्कारणत्वघटकं कारणमुपदर्शितं तस्मादेतत्त्रिविधसाधकमध्ये य-

विरला—

णमिति असमवायिसामान्यलक्षणं पर्यवसितम्। एतेनासमवायिकारणस्य किं सामान्यलक्षणमिति **प्रश्नस्योत्तरं** बोध्यम्।

तदुभयेति। इदं च कारणत्रयं भावकार्यस्यैवाभावस्य तु निमित्तकारणमात्रमिति बोद्धव्यम्।

प्रकृतकरणलक्षणमुपसंहरन्नाह तदेतदिति ।

---

(१) समवायसम्बधावच्छिन्नासमवयिकारणोदाहरणमाह द्रव्येत्यादिना ।

(२) स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धावच्छिन्नासमवायिकारणोदाहरणमाह अवयवीत्यादिना ।

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं किम् ?–

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षप्रमालक्षणं किम् ?–

(ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्) इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं

न्यायबोधिनी—

पूरणीयम्, अन्यथा तन्तुकपालसंयोगरतिव्याप्तिः—तन्तुकपालसंयोगयोरपि कार्यत्वातिरिक्तपटत्वघटत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वादसाधारणत्वमस्त्येवेत्यतस्तत्र कारणत्ववारणाय व्यापारवत्त्वे सतीति करणलक्षणे विशेषणं देयम्। व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्। भवति हि दण्डजन्यत्वे सति दण्डजन्यघटजनकत्वाद्भ्रम्यादेर्दण्डव्यापारत्वम्। एवं कपालसंयोगतन्तुसंयोगादेरपि कपालतन्तुव्यापारत्वं कपालतन्तुजन्यत्वे सति कपालतन्तुजन्यघटपटजनकत्वात्। करणलक्षणेऽसाधारणत्वविशेषणानुपादाने ईश्वरादृष्टादेरपि व्यापारवत्कारणत्वं स्यात्, अतस्तत्रातिव्याप्तिवारणायासाधारणेति विशेषणम् ॥

षड्विधेन्द्रियभूतप्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमाह—तत्रेति। प्रमाभूतप्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षात्मकं यज्ज्ञानं चाक्षुषादिप्रत्यक्षं तत्प्रति व्यापारवदसाधारणं कारणमिन्द्रियं भवति। अतः प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम्। आद्यसंनिकर्षातिरिक्तचतुर्विधसंनिकर्षाणां समवायरूपत्वेनेन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वं न संभवतीति इन्द्रियमनःसंयोगस्यैव बाह्यप्रत्यक्षे जननीये इन्द्रियव्यापारता बोध्या। मानसप्रत्यक्षे स्वात्ममनःसंयोगस्यैव सा बोध्या।

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुक्त्वा प्रत्यक्षप्रमालक्षणमाह—इन्द्रियार्थसंनिकर्षेति।

पदकृत्यम्—

स्साधकतमं तदेव करणमिति भावः ॥ इति करणप्रपञ्चः।

तत्रेति। प्रमाणचतुष्टयमध्ये। दण्डादिवारणाय ज्ञानेति। अनुमानादिवारणाय प्रत्यक्षेति ॥

इन्द्रियार्थेति इन्द्रियं चक्षुरादिकमर्थो घटादिस्तयोः संनिकर्षः संयोगादिस्तज्जन्यं

विरला—

प्रासंगिकं करणप्रपंचं निरूप्य पूर्वोद्दिष्टप्रमाणविशेषाणां मध्ये क्रमप्राप्तं प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमाह तत्रेति। तत्र—प्रमाणचतुष्टयमध्ये, जनकतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजनकत्वे सति प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजनकमित्यर्थः, सांनिकर्षवारणाय सत्यन्तम्। उभयत्र प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वानिवेशात्कालविधया प्रत्यक्षजनकध्वंसप्रतियोगिसंनिकर्षे ईश्वरादौ वा न व्यभिचारः। प्रत्यक्षज्ञानकरणं—साक्षात्कारप्रमाकरणम्, प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः। अत्र शंका—प्रमाया प्रथममुद्दिष्टत्वात्तल्लक्षणं त्यक्त्वा कथमादौ प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमिति। उत्तरम्—प्रत्यक्षप्रमायाः प्रमाणोपजीवकत्वेन तदुपजीव्यप्रमाणलक्षणस्यैवादावुचितत्वादिति।

ज्ञानेति। नेदं लक्षणं सर्वमूलपुस्तकेषूपलभ्यते न च सर्वैष्टीकाकृद्भिर्व्याख्यातमिति

प्रत्यक्षम्। तद्द्विविधम्—निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ॥

निर्विकल्पकलक्षणं किम् ?—

तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् (यथा किञ्चिदिदमिति) ॥

न्यायबोधिनी—

जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्ष्यत्वमित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम्। ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणं तु— ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति। **ज्ञानं व्याप्तिज्ञानं सादृश्यज्ञानं पदज्ञानं च तदेव करणं येषां तानि ज्ञानकरणकानि अनुमित्युपमितिशाब्दानि तद्भिन्नं प्रत्यक्षमित्यर्थः। प्रत्यक्षे इन्द्रियाणामेव करणत्वं न तु ज्ञानस्य। तथा च ज्ञानाकरणज्ञानत्वस्य प्रत्यक्षसामान्य एव सत्त्वाल्लक्षणसंगतिः। प्रत्यक्षं विभजते**—निर्विकल्पकमिति ॥

तल्लक्षयति—तत्र निष्प्रकारकमिति। **प्रकारताशून्यज्ञानत्वमेव निर्विकल्पकत्वमित्यर्थः। निर्विकल्पके चतुर्थी विषयता स्वीक्रियते। त्रिविध विषयतामध्ये एकापि तत्र नास्ति। अतो विशेष्यताशून्यज्ञानत्वं(१) संसर्गताशून्यज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं संभवति ॥**

पदकृत्यम्—

ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः। संनिकर्षध्वंसवारणाय ज्ञानमिति। अनुमित्यादिवारणायेन्द्रियार्थसंनिकर्षेति। ननु सोपनेत्रचक्षुषा कथं पदार्थग्रहणं चक्षुष उपनेत्रनिरुद्धत्वेन पदार्थेन सह संनिकर्षाभावात्, कथं वा स्वच्छजाह्नवीसलिलावृतमत्स्यादेश्चक्षुषा ग्रहणमिति चेन्न। स्वच्छद्रव्यस्य तेजोनिरोधकत्वाभावेन तदन्तश्चक्षुःप्रवेशसम्भवात्। न चेश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। अत्र जन्यप्रत्यक्षस्यैव लक्षितत्वात्।

तत्र निष्प्रकारकमिति। सविकल्पकेऽतिव्याप्तिवारणाय निष्प्रकारकमिति। प्रकारवारणाय ज्ञानमिति।

विरला—

क्षेपकमिति ज्ञायते। ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणमितीदं लक्षणमिति कैश्चित्परिगृहीतम् किन्तु **इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्** [अ० १ आ० १ सू० ४] इति न्यायसूत्रानुसारेण जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वादनतिप्रयोजनकम्, तथा च नाव्याप्तिशंकाप्रसर इति वदामः।

प्रत्यक्षमिति। द्विविधमपीदं [१]घ्राणज[२]रासन[३]चाक्षुष[४]श्रावण[५]स्पार्शन-[६]मानसभेदात् षड्विधम्। घ्राणजत्वादिकं तु जिघ्रामीत्याद्यनुभवसाक्षिको जातिविशेष इति बोध्यम्।

यथेति। सिद्धान्तचन्द्रोदयकारव्याख्यानानुसारेणोदाहरणस्पष्टीकरणार्थमसर्वगोप्ययं पाठोऽत्र धृतः। नामजात्यादियोजनाशून्यं वस्तुमात्रावगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमित्यर्थः। अत्रायं **प्रश्नः**—निर्विकल्पकसद्भावे किं प्रमाणमिति। **उत्तरम्**—अयं पट इत्यादिवि-

---

(१) विशेष्यता-प्रकारता-संसर्गताख्यास्त्रिविधा विषयता बोध्याः। एताद्विषयतात्रयविलक्षणत्वमेव चतुर्थविषयतात्वं निर्विकल्पज्ञानस्य स्वीकृतमित्यर्थः।

सविकल्पलक्षणं किम् ?-

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयामिति ॥

संनिकर्षः कतिविधः कश्चसः ?-

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः--संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषण विशेष्यभावश्चेति ॥

न्यायबोधिनी—

सविकल्पकं लक्षयति--सप्रकारकमिति । विषयताया ज्ञाननिरूपितत्वाज्ज्ञानस्य विषयतानिरूपकत्वेन प्रकारतानिरूपकज्ञानत्वं सविकल्पकस्य लक्षणम् । एवं विशेष्यतानिरूपकज्ञानत्वं संसर्गतानिरूपकज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं संभवति । उदाहरणम्--यथेति । इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितडित्थत्वप्रकारताशालिज्ञानम् इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितब्राह्मणत्वप्रकारताशालिज्ञानं च सविकल्पकमित्यर्थः ॥

चाक्षुषादिषड्विधप्रत्यक्षकारणीभूतान् षड्विधसंनिकर्षान्विभजते—संयोग इत्यादि । द्रव्यवृत्तिलौकिकाविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगस्य कारणत्वम् । द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन चाक्षुषत्वाच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वम् । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-

पदकृत्यम्—

सप्रकारकमिति । घटादिवारणाय ज्ञानमिति । निर्विकल्पकवारणाय सप्रकारकमिति ।

प्रत्यक्षेति । तच्च प्रत्यक्षं षड्विधं—घ्राणजरासनचाक्षुषश्रौत्रत्वाचमानसभेदात् । ननु प्रत्यक्षकारणीभूतेन्द्रियनिष्ठप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यघटकः संनिकर्षः क इत्यपेक्षायां तं विभज्य दर्शयति-**प्रत्यक्षेति** । लौकिकप्रत्यक्षेत्यर्थः ।

विरला—

शिष्टबुद्धिः विशेषणज्ञानजन्या विशिष्टबुद्धित्वात् कुण्डलीतिविशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानमिति विद्धि । अत्र पटत्वरूपविशेषणभानमेव निर्विकल्पकमित्युच्यते अनवस्थाभयान्न विशेषणज्ञानं सविकल्पकमिति संक्षेपः ।

सप्रकारकमिति । प्रकारताख्यविषयताविशिष्टमित्यर्थः । तदुदाहरति **डित्थोऽयमिति** । इदं ज्ञानं डित्थत्वप्रकारकडित्थविशेष्यकं, ब्राह्मणत्वप्रकारकब्राह्मणविशेष्यकं श्यामत्वप्रकारकश्यामविशेष्यकं भवतीति प्रकारताख्यविषयतानिरूपकत्वस्योक्तज्ञाने सत्वाल्लक्षणसंगतिः ।

उक्तषड्विधप्रत्यक्षहेतुभूतान् षड्विधसंनिकर्षानुदाहरति **प्रत्यक्षेति** । विशेषस्तु न्यायबोधिन्यां द्रष्टव्यः ।

घट(द्रव्य)प्रत्यक्षे कः संनिकर्षः ?–

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ॥

न्यायबोधिनी—

समवायस्य हेतुत्वम् । द्रव्यग्राहकाणीन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि त्रीण्येव । अन्यानि घ्राणरसनश्रवणानि गुणग्राहकाणि । अतस्त्वगिन्द्रियस्थले (एवं) द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन त्वाचप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयोगस्य हेतुता । एवं द्रव्यसमवेतत्वाचप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति त्वक्संयुक्तसमवायस्य हेतुता । द्रव्यसमवेतसमवेतोष्णत्वशीतत्वादिजातिस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता । एवमात्ममानसप्रत्यक्षे मनःसंयोगस्य हेतुता । आत्मसमवेतसुखादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायस्य हेतुता आत्मसमवेतसुखत्वादिमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता । रसनघ्राणयोस्तु रसगन्धतद्गतजातिग्राहकत्वेन द्वितीयतृतीययोः संनिकर्षयोरेव तत्र हेतुता बोध्या । श्रवणेन्द्रियस्याकाशरूपत्वेन शब्दस्याकाशगुणत्वेन श्रवणेन्द्रियेण समं शब्दस्य समवायः संनिकर्षः । शब्दवृत्तिशब्दत्वकत्वखत्वादिजातिविषयकश्रावणप्रत्यक्षे समवेतसमवायस्य हेतुता च बोध्या । अभावप्रत्यक्ष इति । विशेषणविशेष्यभावो नाम विशेषणतासंनिकर्षः । पञ्चविधसंनिकर्षेषु मध्ये संयोगस्थाने संयुक्तपदं समवायस्थाने समवेतपदं च घटयित्वा अभावस्थले निर्वाह्यम् । तथाहि—द्रव्याधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता । द्रव्यसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणता । द्रव्यसमवेतसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता च संनिकर्षः । तत्र घटे पटत्वाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते । घटसमवेतघटत्वादौ पृथिवीत्वाभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया गृह्यते । घटसमवेतसमवेतरूपत्वादौ नीलत्वाभावश्च संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया गृह्यते इति संक्षेपः ।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

पदकृत्यम्—

संयोगमुदाहरति—**चक्षुषेति** । तथाच द्रव्यचाक्षुषत्वाचमानसेषु संयोग एव संनिकर्ष इति भावः ।

विरला—

चक्षुषेति । घटस्य प्रत्यक्षं घटप्रत्यक्षं विषयत्वं षष्ठ्यर्थः, घटविषयकप्रत्यक्षमित्यर्थः । अयं घट इत्याकारकं घटविषयकप्रत्यक्षं यदा चक्षुरिन्द्रियेण जायते तदा संयोग इन्द्रियार्थसंनिकर्षः । इन्द्रियं चक्षुः अर्थो घटः अनयोः संयोगः संबन्धः, अवयवावयविभिन्नद्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादित्यर्थः ।

घटरूपप्रत्यक्षे कः संनिकर्षः ?–

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ॥

रूपत्वप्रत्यक्षे कः संनिकर्षः ?–

रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् ॥

शब्दप्रत्यक्षे कः संनिकर्षः ?–

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः । कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् ॥

शब्दत्वसाक्षात्कारे कः संनिकर्षः ?–

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः । श्रोत्रसमवेते

पदकृत्यम्—

घटरूपेति । चक्षुषा इत्यनुषज्यते । तथा च द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वाचमानसरासनघ्राणजेषु संयुक्तसमवाय एव संनिकर्ष इत्यर्थः ।

रूपत्वेति । रूपत्वात्मकं यत्सामान्यं तत्प्रत्यक्ष इत्यर्थः । अत्रापि चक्षुषा इत्यनुषज्यते । तथाच द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषरासनघ्राणजस्पार्शनमानसेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव संनिकर्ष इति भावः । अथ द्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षेऽपि संयुक्तसमवेतसमवाय एव संनिकर्षोऽस्त्विति चन्नैतत्—आत्मनोप्यनध्यक्षत्वप्रसङ्गात् ।

समवायसंनिकर्षमुदाहरति—**श्रोत्रेणेति** । जननीय इति शेषः । ननु श्रोत्रशब्दयोः कथं समवाय इत्यपेक्षमाणं प्रति तमुपपाद्य दर्शयति—**कर्णेति** । अथ समवायस्य नित्यत्वेन शब्दप्रत्यक्षे को व्यापार इति चेत्, शब्दः श्रोत्रमनःसंयोगो वेति गृहाण ।

विरला—

घटरूपेति । घटे रूपं घटरूपं [समवेतत्वं सप्तम्यर्थः] घटसमवेतरूपमित्यर्थः । तस्य प्रत्यक्षं घटरूपप्रत्यक्षं विषयत्वं षष्ठ्यर्थः, तथा च घटसमवेतरूपविषयकं घटे रूपमित्याकारं ज्ञानं यदा चक्षुरिन्द्रियेण जन्यते तदा संयुक्तसमवायः इन्द्रियार्थसनिकर्षः । इन्द्रियं चक्षुरर्थो घटरूपमनयोः संयुक्तसमवायः चक्षुःसंयुक्तो घटः तस्मिन् रूपस्य समवायादिदमेवाह **चक्षुःसंयुक्तेति** ।

रूपत्वेति । तथा च रूपत्वविषयकं घटरूपे रूपत्वमित्याकारकं ज्ञानं यदा चक्षुरिन्द्रियेण जन्यते तदा संयुक्तसमवेतसमवाय इन्द्रियार्थसंनिकर्षः । चक्षुःसंयुक्तो घटस्तत्समवेतं रूपं तस्मिन् रूपत्वस्य समवायो वर्तते जातिव्यक्त्योः समवायादित्येवाह **चक्षुःसंयुक्तेत्यनेन** । अनेन रूपत्वसाक्षात्कारः केनेन्द्रियेण भवति तत्र च कः संनिकर्ष इत्यस्योत्तरं विद्धि ।

श्रोत्रेणेति । तथा च श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दविषयकं—अयं शब्द—इत्याकारकं ज्ञानं यदा जायते तदा समवाय इन्द्रियार्थसंनिकर्षः । श्रोत्रमिन्द्रियं अर्थः शब्दः, अनयोस्सम्बन्धः समवायः श्रोत्रस्याकाशरूपत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायादिति ।

शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ॥

अभावप्रत्यक्षे कः संनिकर्षः ?–

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः। घटाभाववद् भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ॥

प्रत्यक्षज्ञानस्य निष्कृष्टं लक्षणं किम् ?–

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्करणमिन्द्रियं, तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ॥

पदकृत्यम्—

शब्दत्वेति। श्रोत्रेण जननीये इत्यनुकर्षशेषः।

विशेषणेति। विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेति बोध्यम्। इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यत्वमिति यावत्। विशेषणभावसंनिकर्षमुदाहृत्य दर्शयति **घटाभाववदिति**। इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ विशेष्यतासंनिकर्षोऽत्र ज्ञेयः—सप्तम्यन्तस्य विशेषणत्वात्।

प्रत्यक्षप्रमाणमुपसंहरति—**एवमिति**। उपदर्शितक्रमेणेत्यर्थः। ननु सिद्धान्ते प्रत्यक्षज्ञानकरणमिन्द्रियार्थसंनिकर्षः किं न स्यादिति चेन्नेत्याह—**तत्करणमिति**। प्रत्यक्षप्रमाणं निगमयति—**तस्मादिति**। प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वादित्यर्थः। **सिद्धमिति**। न्यायसिद्धान्ते सिद्धमित्यर्थः।

इति पदकृत्यके प्रत्यक्षपरिच्छेदः।

विरला—

शब्दत्वेति। शब्दत्वस्य साक्षात्कारः शब्दत्वसाक्षात्कारः, विषयत्वं षष्ठ्यर्थः। शब्दत्वविषयकप्रत्यक्षमित्यर्थः। तथाच शब्दत्वविषयकं—शब्दे शब्दत्वम्—इत्याकारकं ज्ञानं यदा श्रोत्रेण जन्यते तदा समवेतसमवाय इन्द्रियार्थसंनिकर्षः, श्रोत्रमिन्द्रियमर्थः शब्दत्वं तयोः सम्बन्धः समवेतसमवायः—श्रोत्रसमवेतश्शब्दः तत्र शब्दत्वस्य समवायादिदमेवाह श्रोत्रसमवेत इत्यनेन।

अभावेति। अभावस्य प्रत्यक्षं अभावप्रत्यक्षम् पूर्ववच्छष्ठ्यर्थत्वात् अभावविषयकप्रत्यक्ष इत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावो इन्द्रियसम्बद्धो ग्राह्यः। यथा घटभाववद्भूतलमिति ज्ञानं यदा चक्षुषा जायते तदेन्द्रियं चक्षुः, इन्द्रियसम्बद्धं भूतलं तत्र च घटाभावस्य विशेषणविशेष्यभावो वर्तते इति भवत्यत्रेन्द्रियसम्बद्धविशेषणविशेष्यभाव इति।

इति विरलायां प्रत्यक्षखण्डम्।

अनुमानस्य किं लक्षणम् ?–

अनुमितिकरणमनुमानम् ॥

अनुमितिः का ?–

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ॥

परामर्शस्य किं स्वरूपम् ?–

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः ॥

न्यायबोधिनी—

अनुमानं लक्षयति—अनुमितीति । **अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं, परामर्शो व्यापारः, अनुमितिः फलं कार्यमित्यर्थः । परामर्शस्य व्याप्तिज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वात्तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वमुपपन्नम् । अनुमितिकरणत्वमनुमानस्य लक्षणम् । अनुमानं व्याप्तिज्ञानम् । एतस्य परामर्शरूपव्यापारद्वारा अनुमितिं प्रत्यसाधारणकरणतयाऽनुमितिकरणत्वमुपपन्नम् ।**

परामर्शजन्यमिति । **परामर्शजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम् । अत्र ज्ञानत्वमात्रोपादाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः अतस्तद्वारणाय परामर्शजन्यत्वे सतीति विशेषणोपादानम् । परार्शजन्यत्वमात्रोक्तौ परामर्शध्वंसेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय ज्ञानत्वोपादानम् ।**

अनुमितिलक्षणघटकीभूतपरामर्शलक्षणमाचष्टे—व्याप्तिविशिष्टेति । **व्या·**

पदकृत्यम्—

प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभावसङ्गतिमाभिप्रेत्य प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूपयति–**अनुमितीति** । अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः । तच्च लिङ्गपरामर्श एवेति निबेदयिष्यते । कुठारादावतिव्याप्तिवारणाय अनुमितीति । प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय अन्विति ।

नन्वनुमितेरेव दुर्निरूपत्वात्तद्घटितानुमानमपि दुर्निरूपमित्यत आह–**परामर्शेति** । प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय परामर्शजन्यमिति । परामर्शध्वंसवारणाय ज्ञानमिति । परामर्शप्रत्यक्षवारणाय हेत्वविषयकमित्यपि बोध्यम् ।

व्याप्तिविशिष्टेति । विषयितासम्बन्धेन व्याप्तिविशिष्टं पक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्यर्थः । घटादिज्ञानवारणाय पक्षधर्मतेति । धूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञानवारणाय व्याप्तिविशिष्टेति । **तदिति** । परामर्शजन्यमित्यर्थः ।

विरला—

अनुमितीति । अनुमितेः करणमनुमितिकरणम् । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, तथा चानुमितिनिरूपितकरणत्वमनुमानप्रमाणलक्षणं पर्यवसन्नम् ।

अनुमानलक्षणघटकीभूतानुमितिलक्षणमाह **परामर्शजन्यमिति** ।

अनुमितिलक्षणघटकीभूतपरामर्शलक्षणमाचष्टे **व्याप्तिविशिष्टेति** । व्याप्त्या विशिष्टः

व्याप्तिः का—

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ॥

न्यायबोधिनी—

प्तिविशिष्टं च तत्पक्षधर्मताज्ञानमित्यत्र षष्ठ्या विषयत्वबोधनात् धर्मतापदस्य सम्बन्धार्थकत्वात् कर्मधारयसमासेन समस्यमानपदार्थयोरभेदसंसर्गलाभाच्च—व्याप्तिप्रकारकाभिन्नं यत्पक्षसम्बन्धविषयकं ज्ञानं तत्परामर्श इति लभ्यते । एवं सति 'धूमो वह्निव्याप्यः आलोकवान्पर्वतः' इत्याकारकसमूहालम्बनेऽव्युक्तपरामर्शलक्षण(१)मस्तीत्यतिव्याप्तिस्तद्वारणाय (२)पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या हेतुनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता या व्याप्तिनिष्ठा प्रकारता तच्छालिज्ञानं परामर्श इति निष्कर्षः । एतादृशपरामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमनुमितेर्लक्षणम् । अनुमितिपरामर्शयोर्विशिष्य कार्यकारणभावश्चेत्थम्—पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवन्हित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या धूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिनिर्णयः कारणम् । वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तित्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्चाभेदानङ्गीकर्तृमते वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः कारणमिति वाच्यम्, स च निर्णयः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारको बोध्यः ॥

यत्र यत्रेति । यत्रपदवीप्सा धूमाधिकरणे यावति वह्निमत्त्वलाभाय ।

पदकृत्यम्—

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति व्याप्तेरभिनयः । तत्र साहचर्यनियम

विरला—

व्याप्तिविशिष्टः व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मता व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता, तस्या ज्ञानम् । लक्ष्यमाह **यथेति** । अत्र वह्निनिरूपितव्याप्तिविशिष्टस्य धूमरूपहेतोः पक्षधर्मता—पर्वतादिवृत्तित्वं वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । परामर्शजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपानुमितिलक्षणं लक्ष्ये संगमयन् तल्लक्ष्यभूतानुमितिं दर्शयति **तज्जन्यमिति** । तज्जन्यं--परामर्शजन्यम् ।

परामर्शघटकीभूतव्याप्तिस्वरूपमाह **यत्र यत्रेति** । इत्यन्तो व्याप्त्याकारः । सह चरत

(१) व्याप्तिप्रकारकाभिन्नपक्षसम्बन्धविषयकज्ञानत्वं परामर्शलक्षणमित्यर्थः ।

(२) तथाच वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान्पर्वत इत्यत्र समूहालम्बने पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता याऽऽलोक 'हेतु' निष्ठप्रकारता तन्निरूपितव्याप्तिनिष्ठा प्रकारता नास्ति किन्तु धूमनिष्ठाविशेष्यतानिरूपितेति निरूप्यनिरूपकभावापन्नविशिष्टज्ञानत्वस्य तत्रासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

न्यायबोधिनी—

यावत्पदमहिम्ना वह्नेर्धूमव्यापकत्वं लब्धम्। तदेव स्पष्टयति—साहचर्यनियम इति। एतदर्थस्तु नियतसाहचार्यं व्याप्तिरिति। नियतत्वं व्यापकत्वम्। साहचर्यं नाम सामानाधिकरण्यम्। तथा च धूमनियतवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। अत्र वह्नेर्धूमव्यापकत्वं नाम धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम्। तथाहि—धूमाधिकरणे पर्वतचत्वरमहानसादौ वर्तमानो योऽभावः घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकः न तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। कुतः? पर्वतादौ वह्नेः सत्त्वात्। एवं सति धूमाधिकरणे पर्वतचत्वरादौ वर्तमानस्य घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वादिकमनवच्छेदकं वह्नित्वं तद्वत्त्वं वह्नौ वर्ततेऽतो धूमव्यापकत्वं वह्नौ वर्तते। तथाच धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितमिति। इयमन्वयव्याप्तिः सिद्धान्तानुसारेण। पूर्वपक्षव्याप्तिस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वम्। (१)साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यताव-

---

(१) साध्येति। यथा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र सद्धेतौ साध्यं वह्निः साध्याभावो वह्न्यभाववस्तद्वान् जलह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं मीनादौ अवृत्तित्वं धूमे इति लक्षणसमन्वयः। ननु तथापि समवायेन वह्न्यभावाधिकरणं पर्वतोपि तदवृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वादव्याप्तिरिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावे विशेषणत्वात्तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यभावस्य जलह्रदादावेव सत्त्वात्तदवृत्तित्वस्य धूमेऽक्षतत्वान्नाव्याप्तिः। नचैवमपि संयोगेन महानसीयवह्न्यभावस्य वह्निघटोभयाभावस्य च पर्वते सत्वात्तदवृत्तित्वस्य धूमेऽभावात्पुनस्तदवस्थैवाव्याप्तिरिति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नसकलसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्यभावे विवक्षिणीयत्वेनोभयाभावस्य वह्नित्वेतरघटत्वावच्छिन्नत्वेन महानसीयवह्न्यभावस्य च सकलसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेन च धर्तुमशक्यतया उक्तविधस्य संयोगेन वह्नित्वेन वह्निसामान्याभावस्याधिकरणे ह्रदे धूमस्यावृत्तित्वान्नाव्याप्तिः। न च तथापि समवायेन कपिसंयोगाभाववति मूलावच्छिन्नैतद्वृक्षे एतद्वृक्षत्वस्य सत्त्वात्कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्यभावे निवेशनीयतया कपिसंयोगाभावस्य वृक्षे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणात्। ननु विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकित्वेन गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिशुद्धसतारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववति सामान्यादौ जातेरवृत्तित्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्याभावे निवेशनीयत्वात्। तथाच विशिष्टसत्त्वावच्छिन्नविशिष्टसत्ताधिकरणत्वस्य गुणादावभावात्तत्र हेतोरवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः। ज्ञानवान् सत्त्वादित्यत्र घटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणज्ञानाभाववति सामान्यादौ सत्ताया अवृत्तित्वेनातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशः, विषयतायाः वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वास-

पक्षधर्मतायाः किं लक्षणम् ?-

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ॥

अनुमानं कतिविधम् ?-

अनुमानं द्विविधं-स्वार्थं परार्थं च ॥

पदकृत्यम्—

इति लक्षणम् । सहचरतीति सहचरस्तस्य भावः साहचर्यं सामानाधिकरण्यमिति यावत् । तस्य नियमो व्याप्तिरित्यर्थः । स चाव्यभिचरितत्वम् । तच्च व्यभिचाराभावः । व्यभिचारश्च साध्याभाववद्वृत्तित्वम् । तथाच साध्याभाववदवृत्तित्वं व्याप्तिरिति पर्यवसन्नम् । महानसं वह्निमत् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निस्तदभाववान् जलह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं नौकादावव्रृत्तित्वं प्रकृते हेतुभूते धूमे इति कृत्वा लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यो धूमस्तदभाववदयोगोलकं तद्वृत्तित्वमेव वह्न्यादाविति नातिव्याप्तिः ।

ननु ज्ञातेयं व्याप्तिः, पक्षधर्मताज्ञानमित्यत्र का नाम पक्षधर्मता इत्यपेक्षमाणं प्रति तत्स्वरूपं निरूपयति—**व्याप्यस्येति** । व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः । स च धूमादिरेव तस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मतेत्यर्थः ।

अथ कथमनुमानमनुमितिकरणं कथं वा तस्मादनुमितेर्जनिरिति जिज्ञासमानं प्रति लाघवादनुमानविभागमुखेनैव बुबोधयिषुरनुमानं विभजते—**अनुमानमिति** । द्वैविध्यं दर्श-

विरला—

इति सहचरौ समानाधिकरणौ तयोर्भावः साहचर्यं--सामानाधिकरण्यम्--एकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । तस्य नियमोऽवश्यंभावः । तथा चावश्यंभाविसाध्यसामानाधिकरण्यं हेतुनिष्ठा व्याप्तिरिति फलितम् । अत्र **प्रश्नः**--का पूर्वपक्षव्याप्तिः ? **उत्तरम्**--साध्याभाववदवृत्तित्वम् । साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा । पुनः **प्रश्नः**—का सिद्धान्तव्याप्तिः ? **उत्तरम्**---हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यम् इति ।

व्याप्तिं निरूप्य पक्षधर्मतां निरूपयति **व्याप्यस्येति** । व्याप्यस्य व्याप्तिविशिष्टस्य धूमादिरूपहेतोर्यत्पर्वतादिवृत्तित्वं तदेव पक्षधर्मतेत्युच्यत इत्यर्थः ।

द्विविधमिति । तथाच स्वार्थानुमितित्वपरार्थानुमितित्वेऽनुमितित्वव्याप्यजाती, तद्व-

---

म्भवेन समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणज्ञानाभाववति घटादौ सत्ताया वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः । न चात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववति आत्मनि द्रव्यत्वस्य कालिकसम्बन्धेनावृत्तित्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वया समवायेन द्रव्यत्वस्यात्मनि वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः । धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यावज्जलह्रदनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्वादतिव्याप्तिवारणाय वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशोऽपि बोध्यः, तथाच साध्याभाववद्ह्रदनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्वेऽपि साध्याभाववदयोगोलकनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ असत्वान्नातिव्याप्तिः ।

किं नाम स्वार्थानुमानम् ?-

स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः, तथाहि—स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति—'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति । तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते । अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ॥

न्यायबोधिनी—

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यावच्छिन्नाभाववन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो व्याप्तिरित्यर्थः । तच्च केवलान्वयिन्यव्याप्तमिति सिद्धान्तानुसरणम् ।

न्यायबोधिनी—

अनुमानं विभजते—स्वार्थमिति ।

स्वार्थानुमानं नाम न्यायाप्रयोज्यानुमानम् ।

पदकृत्यम्—

यति—स्वार्थं परार्थं चेति ।

स्वस्यार्थः प्रयोजनं यस्मात् तत्स्वार्थमिति समासः । स्वप्रयोजनं च स्वस्यानुमेयप्रतिपत्तिः । एवं परार्थमित्यस्यापि । अयमिति । व्याप्तिबलेन लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गम् । तच्च धूमादि । तस्य परामर्शो ज्ञानविशेष इत्यर्थः । तस्मादिति । लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः । स्वार्थानुमानमुपसंहरति—तदेतदिति । यस्मादिदं स्वप्रतिपत्तिहेतुस्तस्मादेतत्स्वार्थानुमानमित्यर्थः ।

विरला—

र्मावच्छिन्नकरणेऽनुमाने क्रमेण स्वार्थपरार्थानुमाने इत्यर्थः ।

स्वार्थानुमानस्वरूपमाह स्वानुमितीति । स्वार्थानुमितीत्यर्थः । तद्गते—पर्वतगते । अग्नौ इत्यत्र सप्तम्यर्थो विषयत्वम् , तथाच पर्वतवृत्तिवह्निविषयकसंदेहवान् इत्यर्थः । पर्वत इत्यत्रापि पूर्ववत्सप्तम्यर्थः, धूममिति द्वितीयार्थः प्रकारत्वं, पश्यन्निति दृशिधात्वर्थः चाक्षुषप्रत्यक्षम् , तथाच पर्वतविशेष्यकधूमप्रकारकचाक्षुषप्रत्यक्षवान् इत्यर्थः । व्याप्तिमिति द्वितीयार्थो विषयत्वं, धात्वर्थः स्मृत्यात्मकं ज्ञानं, आश्रयत्वमाख्यातार्थः, तथाच यत्र धूमस्तत्राऽग्निरित्याकारकव्याप्तिविषयकं यत्स्मृत्यात्मकं ज्ञानं तदाश्रय इत्यर्थः । तदनन्तरं—व्याप्तिस्मरणानन्तरम् । अयमेवेति परामर्शमपेक्ष्य पुंलिङ्गत्वम् । तस्मात्—वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति लिङ्गपरामर्शात् तदिति स्वार्थानुमानापेक्षया नपुंसकत्वम् ।

परार्थानुमानस्य किं स्वरूपम् ?-

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । यथा पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान्स स वह्निमान् यथा महानसम्, तथा चायम्, तस्मात्तथेति । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ।

पञ्चावयवाः के ?-

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा । धूमवत्त्वादिति हेतुः । यो यो धूमवान् स स वह्निमानित्युदाहरणम् । तथा चायमित्युपनयः । तस्मात्तथेति निगमनम् ॥

न्यायबोधिनी—

न्यायप्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानम् । न्यायत्वं च प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायत्वम् । अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् (१) ।

पदकृत्यम्—

क्रमप्राप्तं परार्थानुमानमाह—**यत्त्विति** । यत्पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानमिति सम्बन्धः । **पञ्चावयवेति** । अथावयवत्वं नाम द्रव्यसमवायिकारणत्वम्, प्रतिज्ञादिषु तदसम्भवात्कथमेतेऽवयवाः स्युरिति चेत् । अनुमानवाक्यैकदेशत्वात्तु अवयवा इत्युपचर्यंत इति गृहाण । नन्वेवमपि पञ्चावयववाक्यस्यानुमानत्वमेव न विचारसहं तस्य लिङ्गपरामर्शत्वाभावादिति चेत् । मैवम् । लिङ्गपरामर्शप्रयोजकलिङ्गप्रतिपादकत्वेनानुमानमित्युपचारमात्रत्वात् । तदुदाहरति—**यथेति** । **तथा चायमिति** । अयं च–पर्वतः, तथा–वह्निव्याप्यधूमवानित्यर्थः । **तस्मात्तथेति** । वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद्वह्निमानित्यर्थः । **अनेनेति** । अनेन पञ्चावयववाक्येनेत्यर्थः ।

ननु पञ्चावयववाक्यमित्यत्र के ते पञ्चावयवा अतस्तान्दर्शयति—**प्रतिज्ञेति** । प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वम् । साध्यविशिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा । पञ्चम्यन्तं तृतीयान्तं वा लिङ्गवचनं हेतुः । व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन

विरला—

स्वार्थानुमानं निरूप्य परार्थानुमानं निरूपयति **यत्त्विति** । अस्य परार्थानुमानमित्यनेनान्वयः । तत्—पञ्चावयवानुमानवाक्यम् । उदाहरति **यथेति** । **अग्निं प्रतिपद्यत इति** । द्वितीयार्थो विषयत्वं, प्रतिपूर्वपदधातोरनुमित्यात्मकं ज्ञानमर्थः, आश्रयत्वमाख्यातार्थः, तथा च वह्निविषयकानुमित्यात्मकज्ञानाश्रयो भवतीत्यर्थः ।

पञ्चावयववाक्यघटकीभूतानामवयवानां नामान्याह **प्रतिज्ञेति** । उक्तानुमानवाक्ये प्रति

---

(१) प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं च प्रतिज्ञादिपंचकभिन्नभिन्नत्वं तच्च प्रतिज्ञादिपंचावयवेष्विति लक्षणसमन्वयः ।

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योः किं करणम्?-

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम् । तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् ॥

लिंगं कतिविधं किञ्चान्वयव्यतिरेकिलक्षणम्?-

लिङ्गं त्रिविधम्-अन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति । अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि, यथा वह्नौ

न्यायबोधिनी—

अन्वयेनेति । **व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिमानित्यर्थः ।** व्यतिरेकेणेति । **व्यतिरेको नामाभावः । तथा च साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । इयं च व्याप्तिर्यत्र यत्र वह्न्यभावस्तत्र तत्र धूमाभाव इति । यत्रपदवीप्सया वह्न्यभाववति यावति धूमाभावग्रहणे यावत्पदस्य व्यापकत्वपरतया धूमाभावे वह्न्यभावव्यापकत्वं लभ्यते । वह्न्यभावे धूमाभावव्या-**

पदकृत्यम्—

हेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकवचनमुपनयः । पक्षे साध्यस्याबाधितत्वप्रतिपादकवचनं निगमनम् । इदमेव लक्षणं हृदि निधाय प्रतिज्ञादीन्विशिष्य दर्शयति-**पर्वतो वह्निमानित्यादिना ।**

लिङ्गेति । ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वृद्धोक्तं न युक्तम्-इयं यज्ञशाला वह्निमती अतीतधूमादित्यादौ लिङ्गाभावेऽप्यनुमितिदर्शनादित्यभिप्रायवाँल्लिङ्गपरामर्श एव करणमित्याचष्टे-**लिङ्गपरामर्श एवेति** । अनुमानमुपसंहरति **तस्मादिति** । अनुमितिकरणत्वादित्यर्थः । अयमेव तृतीयज्ञानमित्युच्यते । तथाहि—महानसादौ धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां यद्धूमज्ञानं तदादिमम् । पक्षे यद्धूमज्ञानं तद्द्वितीयम् । अत्रैव वह्निव्याप्यत्वेन यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयम् । इदमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । **अनुमानमिति** । व्यापारवत्कारणं करणमिति मते व्याप्तिज्ञानमेवानुमानं लिङ्गपरामर्शो व्यापार इत्यवसेयम् ।

अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमाह—**अन्वयेनेति** । तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः । साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयः । तदभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकः । तथा चान्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद्व्यतिरेकप्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः । केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय अन्वये-

विरला—

ज्ञादीन् विभज्य प्रदर्शयति पर्वतो वह्निमानिति । अत्र पक्षज्ञानं प्रतिज्ञाप्रयोजनं, लिङ्गज्ञानं हेतुप्रयोजनं, व्याप्तिज्ञानं उदाहरणप्रयोजनं, पक्षधर्मताज्ञानमुपनयप्रयोजनं, अबाधितत्वादिकं निगमनप्रयोजनं द्रष्टव्यम् ।

ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति प्राचीनोक्तं न युक्तं—इयं यज्ञशाला वह्निमती अतीतधूमादित्यादौ लिङ्गाभावेऽप्यनुमितिदर्शनादित्यभिप्रायवाँल्लिङ्गपरामर्श एव करणमिति व्याचष्टे **स्वार्थेति** । अनुमानं निष्कर्षयति **तस्मादिति** ।

लिङ्गं विभजते **लिङ्गमिति** । हेतुरित्यर्थः ।

अत्र **पूर्वपक्षः**—व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमितिसम्भवे व्याप्तिविशिष्टलि-

साध्ये धूमवत्त्वम् । यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसमित्यन्वयव्याप्तिः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः ॥

न्यायबोधिनी—

प्यत्वं च लभ्यते । एवं च वह्न्यभावनिष्ठव्याप्तेः (१)स्वाश्रयीभूतवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन धूमनिष्ठतया व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वेन धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिमत्त्वेन चान्वयव्यतिरेकित्वेन गीयते। व्यतिरेकपरामर्शस्तु वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवान्पर्वत इत्याकारकः ।

पदकृत्यम्—

नेति । केवलान्वयिनि व्यभिचारवारणाय व्यतिरेकेणेति । तथा चान्वयव्याप्तिरुपदर्शितैव । व्यतिरेकव्याप्तिश्च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । तदुक्तं —

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते ।
अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते ।
साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः (२) ॥ इति ।

विरला—

ङ्गपरामर्शस्य हेतुत्वं किमित्यङ्गीकरणीयमिति । **उत्तरम्**—वह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शस्थले विशिष्टपरामर्शस्यावश्यकत्वात् लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव करणत्वादिति ।

अन्वयव्यतिरेकिणमुदाहरति **यथेति** । वह्नौ—वह्नित्वावच्छिन्नसाध्ये सति, धूमवत्त्वम्—धूमोऽन्वयव्यतिरेको हेतुरित्यर्थः । व्याप्तिद्वयमभिनीय दर्शयति **यत्र धूमस्तत्रेति । अयमभिप्रायः**—हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः, साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्वयव्याप्तौ हेतुर्व्याप्यः साध्यं व्यापकं, व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावो व्याप्यः हेत्वभावो व्यापकः । 'व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम्' इत्युक्तेरन्वयव्याप्तौ हेतोः प्रथमं निर्देशः, अनन्तरं साध्यस्य । व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य प्रथमं निर्देशः अनन्तरं हेत्वभावस्य । प्रकृते च धूमो हेतुः वह्निः साध्यः । अत एवान्वयव्याप्तौ धूमस्य प्रथमं निर्देशः अनन्तरं साध्यस्य । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य प्रथमं निर्देश।, अनन्तरं हेत्वभावस्येति ।

---

(१) स्वाश्रयेति । स्वं व्याप्तिः तदाश्रयो वह्न्यभावस्तद्व्यापकीभूतोऽभावो धूमाभावस्तत्प्रतियोगित्वं धूम इति व्यतिरेकव्याप्तेर्धूमनिष्ठत्वं बोध्यम् ।

(२) अत्ययोऽभाव इत्यर्थः ।

केवलान्वयिनः किं लक्षणम् ?-

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च ॥

न्यायबोधिनी—

केवलान्वयिनो लक्षणमाह—अन्वयेति । व्यतिरेक(१)व्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयित्वम् । अथवा केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत् । एतच्च लक्षणं हेतोर्व्यतिरेकित्वेऽपि संगच्छते। साध्यस्य केवलान्वयित्वादेव व्यतिरेकव्याप्तेरभावादन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयीति मूलकारोक्तं लक्षणमुपपन्नम् । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् । न चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वमाकाशाभावे संयोगाभावे चाव्याप्तमिति वाच्यम् । स्वविरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैव तदर्थत्वात् । तथा चानयोः एकजातीयसम्बन्धेन सर्वत्र विद्यमानत्वं (२)केवलान्वयित्वमिति नव्याः ।

पदकृत्यम्—

केवलान्वयिनो लक्षणमाह-**अन्वयेति** । अन्वयेनैव व्याप्तिर्यस्मिन् स तथा । प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिं निराकरोति-**अत्रेति** । अभिधेयत्वसाध्यकानुमान इत्यर्थः । ननु कुतस्तन्निषेधोऽतस्तत्र हेतुमाह—**सर्वस्येति** । पदार्थमात्रस्येत्यर्थः । तथाच सकलपदाभिधेयत्वस्येश्वरप्रमाविषयत्वस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितव्यतिरेकव्याप्तिर्न सम्भवत्येवेति भावः ।

विरला—

अन्वयेति । केवलान्वयिस्थले पञ्चावयववाक्यं दर्शयति **यथेति** । अत्र घटः पक्षः अभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः । अभिधेयत्वं-वाच्यत्वम् , प्रमेयत्वं-प्रमाविषयत्वम् । **पटवदिति** । यो यः प्रमेयत्ववान् स सोऽभिधेयत्ववान् यथा पट इत्यर्थः । तथा चायं तस्मात्तथेति उपनयनिगमनावयवयोः पूरणं कर्तव्यम् । तथा चात्रोक्तरीत्याऽन्वयव्याप्तिर्वर्तते इत्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्तीत्याह **अत्रेति** । अभिधेयत्वाभाववतः प्रमेयत्वाभाववतश्चाप्रसिद्धेर्व्यतिरेकदृष्टान्तो नास्तीति व्यतिरेकव्याप्त्यभाव इति भावः ।

---

(१) हेतुसाध्ययोरव्यतिरेके मात्रपदार्थघटितं लक्षणार्थमाह व्यतिरेकेति । साध्यमात्रस्याव्यतिरेकेपि केवलान्वयित्वं संभवतीत्यभिप्रायेण लक्षणान्तरमाहाथवेति । घटोऽभिधेयो द्रव्यत्वादिति तस्योदाहरणं बोध्यम् । न्यायाङ्गहेतुतदतिरिक्तसाधारणकेवलान्वयिशब्दार्थमाह अत्यन्तेति । अव्याप्तमिति । आकाशाभावाभावसंयोगाभावाभावप्रतियोगित्वस्यैव तयोर्विद्यमानत्वादित्यर्थः । स्वविरोधीति । संयोगाभावाभावो न संयोगाभावविरोधी वृक्षादावुभयोः सत्वात् , आकाशरूप आकाशाभावाभावस्तु न वृत्तिमानाकाशस्यावृत्तिपदार्थत्वादिति भावः । एकजातीयसम्बन्धेन-स्वरूपसम्बन्धेन । (२)'विद्यमानत्वमव्याप्ति'रिति पाठान्तरम् ।

केवलव्यतिरेकिणः किं लक्षणम् ?–

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत्, यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति । पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ॥

न्यायबोधिनी–

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह– व्यतिरेकेति । निश्चिता(१)न्वयव्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । यथा पृथिवीति । अत्र पृथिवीत्वावच्छिन्नं पक्षः, पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदः साध्यम्, गन्धवत्त्वं हेतुः । अत्र यद्गन्धवत्तदितरभेदवदित्यन्वयदृष्टान्ताभावाद्गन्धव्यापकेतरभेदसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिग्रहासंभवात् । किन्तु यत्र यत्र पृथिवीतरभेदाभावस्तत्र तत्र गन्धाभावो यथा जलादिकमिति व्यतिरेकदृष्टान्ते जलादावितरभेदाभावरूपसाध्याभावव्यापकता गन्धाभावे गृह्यते । इममेवार्थं मनसि निधाय यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् यथा जलमिति ग्रन्थेन मूलकारो व्यतिरेकव्याप्तिमेव प्रदर्शितवान् । एवंप्रकारेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानन्तरमितरभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्याकारकव्यतिरेकिपरामर्शात्पृथिवीत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितेतरभेदत्वावच्छिन्नविधेयताका पृथिवी इतरभेदवतीत्याकारकानुमितिर्जायते इति तत्त्वम् । यथाश्रुतमूलार्थस्तु—यथा जलमिति । यत्–जलं, इतरेभ्यो न भिद्यते–इतरभेदाभाववत्, न तद्गन्धवत्–जलं इतरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववत् । (इत्येवंप्रकारेण गन्धाभावनिरूपिता व्याप्यता इतरभेदाभावे गृह्यते इत्यर्थः ।) न चेयं तथेति । इयं—पृथिवी, न तथा—इतरभेदाभावव्यापकगन्धाभाववती न किन्तु तदभावात्मकगन्धवती ।

पदकृत्यम्—

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह–**व्यतिरेकेति** । व्यतिरेकेणैव व्याप्तिर्यस्मिंस्तत्तथा । अन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति । **न चेयं तथेति** । इयं पृथिवी न तथा न गन्धाभाववतीत्यर्थः । **तस्मान्न तथेति** । गन्धाभाववत्त्वाभावादितरभेदाभाववती नेत्यर्थः । नन्वत्र किमिति नान्वयव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति–**अत्रेति** । इतरभेदसाधकानुमान इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्नैवम् तन्नैवम् यथा घटः । प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं प्रमाकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा प्रत्यक्षाभासः । विवादास्पदम् आकाशमिति व्यवहर्तव्यं शब्दवत्त्वादित्यादिकमपि केवलव्यतिरेकीति द्रष्टव्यम् ।

---

(१) मात्रशब्दार्थघटितं व्यतिरेकिलक्षणमाह निश्चितेति । पृथिवीत्वावच्छिन्नं पृथिवीमात्रम् । अन्वयदृष्टान्ताभावादिति । पृथिवीभिन्नस्य समवायेन गन्धशून्यत्वादिति शेषः । गृह्यते इति । अन्वयव्याप्तौ साध्यं व्यापकं हेतुश्च व्याप्यो भवति, व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्याभावो व्याप्यः हेत्वभावो व्यापको भवतीति नियमादित्यर्थः ।

पक्षस्य किं लक्षणम् ?–

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥

सपक्षस्य किं लक्षणम् ?–

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा तत्रैव महानसम् ॥

न्यायबोधिनी—

तस्मान्न तथेतीति । तस्मात्—गन्धाभावाभाववत्त्वात् । (तच्छब्देन गन्धाभावाभावरूपस्य गन्धस्य परामर्शेन तस्मादिति पञ्चम्यन्तात् गन्धाभावाभाववत्त्वादित्यर्थोपलब्धिः ।) न तथा—इतरभेदाभाववती न किन्तु इतरभेदाभावाभाववती, इतरभेदवतीत्यर्थः ।

पक्षलक्षणमाह—संदिग्धेति । साध्यप्रकारकसंदेहविशेष्यत्वं पक्षत्वम् । सन्देहश्च पर्वतो वह्निमान्न वेत्याकारः । इदं च लक्षणमनुमितेः पूर्वं साध्यसंदेहो नियमेन जायत इत्याभिप्रायेण प्राचीनैः कृतम् । गगनविशेष्यकमेघप्रकारकसन्देहाभावदशायामपि गृहमध्यस्थपुरुषस्य घनगर्जितश्रवणेन गगनं मेघवादित्याकारिकाया गगत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितमेघत्वावच्छिन्नविधेयताकाया अनुमितेर्दर्शनात्प्राचीनलक्षणं विहाय नवीनैरनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वमिति स्थिरीकृतम् (१) ।

सपक्षलक्षणमाह—निश्चितेति । साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं सपक्ष-

पदकृत्यम्—

अत्रेदं बोध्यम्—अन्वयव्यतिरेकि तु पञ्चरूपोपपन्नं स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते । तानि कानीति चेच्छ्रूयताम् । पक्षधर्मत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । अबाधितः साध्यरूपो विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । एवं साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रातिपक्ष इत्युच्यते । स नास्ति यस्य सोऽसत्प्रतिपक्षः । तस्य भावस्तत्त्वमिति बोध्यम् । केवलान्वयि तु चतूरूपोपपन्नमेव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते तस्य विपक्षविपर्ययेण तद्व्यावृत्तिविपर्ययात् । केवलव्यतिरेक्यपि तथा, तस्य सपक्षविपर्ययेण तत्सत्त्वविपर्ययादिति । उपदर्शितरूपाणां मध्ये कतिपयरूपोपपन्नत्वात् ।

अथ पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वादित्यत्र किं नाम पक्षतेत्यपेक्षायां तां निर्वक्ति-**सन्दिग्धेति** । सपक्षवारणाय संदिग्धेति ।

निश्चितेति । पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चितेति । **तत्रैवेति** । धूमवत्त्वे हेताबेवेत्यर्थः ।

विरला—

प्रसङ्गसङ्गत्या पक्षलक्षणमाह **सन्दिग्धेति** । विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यप्रकारकसन्देहवत्त्वं पक्षलक्षणं बोध्यम् । उदाहरति **यथेति** । घनगर्जितेनानुमितिस्थले संदेहाभावान्नेयं पक्षता, किन्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्याभावः इति **नव्याः** ।

उक्तसंगत्यैव क्रमशः सपक्षविपक्षावाह **निश्चितेति** । विशेष्यतया साध्यप्रकारकनिश्चि-

---

(१) स्थिरीकृतं पक्षलक्षणमित्यर्थः ।

विपक्षस्य किं लक्षणम् ?–

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः । यथा तत्रैव महाह्रदः ॥

हेत्वाभासाः कतिविधाः ?–

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ॥

न्यायबोधिनी—

त्वम् । निश्चयश्च महानसं वह्निमदित्याकारकः ।

विपक्षलक्षणमाह—निश्चितसाध्याभावेति । साध्याभावप्रकारनिश्चयविशेष्यत्वं विपक्षत्वम् । निश्चयश्च ह्रदो वह्न्यभाववानित्याकारकः ।

एवं सद्धेतून्निरूप्य हेत्वाभासान्निरूपयति—सव्यभिचारेति । हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः । दुष्टहेतव इत्यर्थः । दोषाश्च व्यभिचारविरोधसत्प्रतिपक्षासिद्धिबाधाः । एकज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन एतद्विशिष्टा हेतवो दुष्टहेतव इत्यर्थः । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वं दोषसामान्यस्य लक्षणम् । (१)हेतौ दोषज्ञाने सत्यनुमितिप्रतिबन्धो जायते व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धो वा । अतो वादिनिग्रहाय वादिनोद्भावितहेतौ दोषोद्भावनार्थं दुष्टहेतुनिरूपणमित्यर्थः ।

पदकृत्यम्—

निश्चितेति । सपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्येति । पक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चितेति । तत्रैव धूमवत्त्व एव ।

हेतून्निरूप्य प्रसङ्गाद्धेत्वाभासानाह–**सव्यभिचारेति** । हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः । तत्त्वं चानुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वम् । बाधस्थले वह्निरनुष्ण इत्यनुमितिप्रतिबन्धकं यज्ज्ञानमुष्णत्ववद्वह्नावनुष्णत्वसाधकं द्रव्यत्वमित्याकारकं तद्विषयत्वस्य विषयतासम्बन्धेन द्रव्यत्वरूपहेत्वाभासे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । सद्धेतुवारणाय यथार्थेति । घटादिवारणाय अनुमितितत्करणप्रतिबन्धकेति । व्यभिचारिणि अव्याप्तिवारणाय तत्करणान्यतरेति ।

विरला—

यत्वं सपक्षत्वमित्यर्थः । तत्रैव—धूमानुमान एव ।

निश्चितेति । अत्रापि पूर्ववदर्थो बोध्यः ।

एतावता प्रबन्धेन सद्धेतून् निरूप्यासद्धेतून् निरूपयितुं तान् विभजते **सव्यभिचारेति** । हेतुवदवभासन्त इति हेत्वाभासाः दुष्टहेतव इत्यर्थः । अथवा हेतोराभासाः हेत्वाभासाः व्यभिचारादयो दोषाः तद्वत्त्वं च हेतौ एकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । हेत्वाभाससामान्यलक्षणं न्यायबोधिन्यादौ उदारणं च पदकृत्ये द्रष्टव्यम् ।

---

(१) हेताविति । धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्निहेतौ धूमाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारदोषज्ञाने धूमाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानकरणप्रतिबन्धात्, वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यत्रोष्णो वह्निरिति बाधज्ञाने जातेऽनुष्णो वह्निरित्यनुमितिप्रतिबन्धः तत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

सव्यभिचारस्य लक्षणं किं कतिविधश्च सः ?–

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः––साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् ।

साधारणस्य किं लक्षणम् ?–

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात् ॥

असाधारणस्य किं लक्षणम् ?–

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति ॥

न्यायबोधिनी—

सव्यभिचारं विभज्य दर्शयति साधारणेति । **साधारणाद्यन्यतमत्वं सव्यभिचारसामान्यलक्षणम् । साधारणत्वं–साध्याभाववद्वृत्तित्वम् । वह्निमान् प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वहेतौ वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारे ज्ञाते वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।**

असाधारण इति । (१) **सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वम् ।**

पदकृत्यम्—

तत्रेति । साधारणादित्रितयमध्य इत्यर्थः । अथ विरुद्धेऽतिप्रसक्तिरिति मा स्म दृप्यः, सपक्षवृत्तित्वस्यापि निवेशात् । अथैवमपि स्वरूपासिद्धे दूषणं जागर्तीति मा वह गर्वं, पक्षवृत्तित्वस्यापि तथात्वात् ।

पक्षमात्रेति । सर्वे ये सपक्षा विपक्षास्तेभ्यो व्यावर्तत इति सपक्षविपक्षव्यावृत्तः । केवलव्यतिरेकिवारणाय तद्भिन्न इत्यपि देयम् ।

विरला—

अनैकान्तिक इति । एकान्ते—नियमे भव एकान्तः नियत इति यावत् , तदन्योऽनैकान्तो—व्यभिचारी साध्यवदन्यवृत्तिः साध्यासमानाधिकरणः साध्यसन्देहवांश्चेति यावत् । तत्र—साधारणासाधारणानुपसंहारिमध्ये । **साध्याभाववद्वृत्तिरिति** । साध्यस्याभाव इत्यत्र षष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वम् । तथा च साध्यप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिर्यो हेतुः स साधारणव्यभिचारी हेत्वाभास इत्यर्थः । उदाहरति **पर्वत इति** । अत्र वह्निरूपसाध्यप्रतियोगिकाभाववति ह्रदे प्रमेयत्वसत्त्वादयं हेतुः साधारणव्यभिचारीत्यर्थः ।

असाधारणव्यभिचारिणं लक्षयति **सर्वेति** । सपक्षविपक्षौ पूर्वलक्षितौ । तद्व्यावृत्तत्वं

---

(१) सर्वेति । अत्र 'सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं साध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, हेतौ साध्यवद्वृत्तित्वे निश्चिते साध्यवद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम्' इति पाठं कल्पयन्ति केचिदाधुनिका नैयायिकाः । स च साध्यवद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेः कुत्राप्यनुक्तत्वात्प्रामादिक इत्यवधेयम् ।

अनुपसंहारिणः किं लक्षणम् ?-

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति ॥

न्यायबोधिनी—

साध्यवदवृत्तित्वं च साध्यासामानाधिकरण्यम् । हेतौ साध्यासामानाधिकरण्ये निश्चिते साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् ।

अनुपसंहारिणं लक्षयति अन्वयेति । उभयत्र दृष्टान्ताभावादन्वयव्याप्तिज्ञानव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानोभयसामग्री नास्तीत्यर्थः । सर्वस्यैव पक्षत्वात्पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः । किञ्चिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयकसाध्यकत्वे । सति किञ्चिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयकसाध्याभावकत्वमेवानुपसंहारित्वम् । एतदीयज्ञानस्य व्याप्तिसंशयजननद्वारा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम् । (१)वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यादिकमेवानुपसंहारित्वमिति बोध्यम् ।

पदकृत्यम्—

अन्वयेति । केवलान्वयिन्यतिव्याप्तिवारणाय अन्वयेति । केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यतिरेकेति । **अत्रेति** । उपदर्शितानुमान इत्यर्थः ।

विरला—

तदवृत्तित्वम् । उदाहरति **यथेति** । अत्रानुमाने शब्दः पक्षो नित्यत्वं साध्यं शब्दत्वादिति हेतुः । अयं च हेतुर्निश्चितानित्यत्वेभ्यो आकाशादिभ्यो निश्चितानित्यत्वेभ्यो घटादिभ्यश्च व्यावृत्त इति असाधारणव्यभिचारी, न हि आकाशादौ घटादौ च शब्दत्वं वर्तते तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः । हेत्वाभाससामान्यलक्षणघटकप्रतिबन्धकता चास्य न्यायबोधिन्यां द्रष्टव्या ।

अनुपसंहार्यनैकान्तिकमाह **अन्वयेति** । अन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तरहितो यो हेतुः सोऽनुपसंहार्यनैकन्तिकहेत्वाभास इत्यर्थः । उदाहरति **यथा सर्वमिति** । अत्र सर्वं पक्षः अनित्यत्वं साध्यम् प्रमेयत्वं हेतुः, न ह्यत्रान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः कश्चिद्दृष्टान्तः सम्भवति—पक्षातिरिक्तस्य दृष्टान्तत्वात् , नास्ति चात्र कश्चित् पक्षातिरिक्तः सर्वस्यैव पक्षत्वात् इति भावः ।

---

(१) प्राच्यमतेनानुपसंहारिलक्षणमभिधाय नव्यमतेन तदाह वस्तुतस्त्विति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वविशिष्टसाध्यादिकत्वमेवानुपसंहारित्वम् । एतज्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं बोध्यम् । एतन्मते यद्विषयकं ज्ञानं साक्षादनुमितौ तज्जनकज्ञाने वा प्रतिबन्धकं तस्यैव हेतुदोषतया सर्वत्र साध्यसंदेहस्य व्याप्तिनिश्चयजनकसहचारनिश्चये तदात्मकव्याप्तिनिश्चये वा विरोधित्वेपि तज्ज्ञानस्य परामर्शोनुमित्योरप्रतिबन्धकतया नोक्तानुपसंहारित्वे हेत्वाभासत्वसम्भवः उक्तकारणद्वारा व्याप्तिनिश्चयविरोधित्वेपि तज्ज्ञानस्य हेत्वाभासत्वरूपसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वादिति प्राचीनमतेऽस्वरसो बोध्यः ।

विरुद्धस्य किं लक्षणम् ?–

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवदिति । कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् ॥

न्यायबोधिनी—

विरुद्धं लक्षयति—साध्याभावव्याप्त इति । साध्याभावव्याप्तिः–साध्याभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिः–साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । तथाच पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानात् पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः (१)फलम् । (२)एवं सत्प्रतिपक्षेऽपि । (३)विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोर्विशेषस्तु विरुद्धहेतोरेकत्वेन सत्प्रतिपक्षहेतोर्द्वित्वेन च ज्ञातव्यः । (४)साध्याभावव्याप्यप्रतिहेतुमत्पक्षस्सत्प्रतिपक्ष इति यावत् । साध्याभावसाधकहेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यसामर्थ्यसूचनमपि(५)॥

पदकृत्यम्—

विरुद्धं लक्षयति–साध्येति । सद्धेतुवारणाय साध्याभावव्याप्त इति । सत्प्रतिपक्षवारणाय सत्प्रतिपक्षभिन्न इत्यपि बोध्यम् । कृतकेति । कार्यत्वादित्यर्थः । **कृतकत्वमिति** । **अनित्यत्वेन व्याप्तमिति** । यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यमिति व्याप्तिर्भवत्येव तथेति भावः ।

विरला—

एवं त्रिविधानैकान्तिकं निरूप्य विरुद्धं निरूपयति **साध्याभावेति** । विरुद्धः—साध्यविरोधवान्—साध्यविपरीतेन साध्याभावेन सह वर्तमान इति यावत् । अक्षरार्थस्तु साध्यस्याभाव इति षष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वम् , तथा च साध्यप्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः । व्याप्तः व्याप्तिविशिष्टः, साध्याभावेन व्याप्तः साध्याभावव्याप्तः, अत्र तृतीयार्थो निरूपितत्वम् , एवं च साध्याभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्टो हेतुर्विरुद्धहेत्वाभास इत्यर्थः । उदाहरति **यथा शब्द इति** । यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र न नित्यत्वं किन्तु नित्यत्वाभाव इति कृतकत्वं व्याप्यं नित्यत्वाभावो व्यापकस्तथा च कृतकत्वरूपहेतोर्नित्यत्वरूपसाध्यप्रतियोगिकाभावनिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वादस्ति विरुद्धत्वमिति भावः ।

---

(१) फलमिति । तथाच नित्यत्वाभावव्याप्यकृतकत्ववान् शब्द इति विरुद्धज्ञानाच्छब्दो नित्य इत्यनुमितिर्न जायत इत्यर्थः ।

(२) एवं–साध्याभावव्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानात्पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिप्रतिबन्धः ।

(३) एवं दूषकताबीजस्य तुल्यत्वेऽपि विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोर्भेदमाह विरुद्धेति ।

(४) प्रसङ्गादत्रैव सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह साध्याभावेति । शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र नित्यत्वाभावव्याप्यकार्यत्वप्रतिहेतुमान् पक्षः शब्द इति लक्षणसमन्वयः । तद्वत्त्वं च एकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन श्रावणत्वेऽपीति स सत्प्रतिपक्षितः । एवं कार्यत्वेपि ।

(५) सूचनमपीति । विशेषो ज्ञातव्य इति पूर्वेणानुषङ्गः ।

सत्प्रतिपक्षस्य किं लक्षणम् ?

साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवत् ।

आश्रयासिद्धः कः ?

आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स नास्त्येव ।

असिद्धः कतिविधः ?

असिद्धस्त्रिविधः—आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ।

न्यायबोधिनी—

आश्रयासिद्ध इति । **आश्रयासिद्धिर्नाम पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाप्रसिद्धिः** । यथेति । **अत्रारविन्दे गगनीयत्वाभावे निश्चिते गगनीयत्वविशिष्टारविन्दे सौरभ्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम्**(१) ।

पदकृत्यम्—

सत्प्रतिपक्षं लक्षयति—**साध्येति** । यस्य हेतोः साध्याभावसाधकं साध्याभावस्यानुमापकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्षो हेतुः विद्यते स हेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । अयमेव प्रकरणसम इत्युच्यते । विरुद्धवारणाय हेत्वन्तरं यस्येति । वह्न्यादिवारणाय साध्याभावेति ।

असिद्धं विभजते—**असिद्ध इति** । आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमसिद्धत्वम् ।

आश्रयासिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वम् । भवति हि अरविन्दत्वे गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वम्—अरविन्दरूपपक्षे गगनीयत्वविरहात् । ननु कथमरविन्दे गगनीयत्वविरहोऽत आह—**अत्रेति** । उपदर्शितानुमान इत्यर्थः ।

विरला—

सत्प्रतिपक्षं निरूपति **साध्याभावेति** । सन् विद्यमानः प्रतिपक्षः प्रकृतसाध्यस्याभावसाधनीभूतोऽन्यो हेतुर्यस्य स साध्याभावसाधकप्रतिहेतुक इत्यर्थः । उदाहरति **यथेति** । अत्र श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वरूपश्रावणत्वस्य हेतोर्यत्साध्यं नित्यत्वं तदभावोऽनित्यत्वं तत्साधककृतकत्वरूपहेत्वन्तरस्य सत्त्वाच्छ्रावणत्वं हेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । एवं कार्यत्वमपीति । अस्य चानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । यथा प्रकृत एव शब्दत्ववन्नित्यत्वव्याप्यश्रावणत्ववानयं शब्द इति परामर्शसत्त्वे नानित्यत्वानुमितिः घटवदनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववानयं शब्द इति वा परामर्शसत्त्वेऽपि न नित्यत्वानुमितिरतुल्यबलतया परस्परप्रतिबन्धात् । अयं च सत्प्रतिपक्षो न्यायसूत्रादौ प्रकरणसमसंज्ञयोक्त इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

तत्र प्रथममाश्रयासिद्धमाहाश्रयासिद्ध **इति** । आश्रयः पक्षः असिद्धो यस्य हेतोः स आश्रयासिद्धः । उदाहरति **गगनेति** । अत्र गगनत्वविशिष्टारविन्दस्यालीकतयाऽऽश्रयासिद्धिरिति भावः ।

---

(१) फलमिति । तथा चारविन्दं गगनीयत्वाभाववत् इति आश्रयासिद्धिज्ञानात् गगनीयत्वविशिष्टमरविन्दं सुरभीत्यनुमितिप्रतिरोधो जायत इति भावः ।

स्वरूपासिद्धस्य किं रूपम् ?

स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् रूपवत् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

व्याप्यत्वासिद्धः कः, किञ्चोपाधिस्वरूपम् ?

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साध

न्यायबोधिनी—

स्वरूपासिद्ध इति । स्वरूपासिद्धिर्नाम पक्षे हेत्वभावः । तथाच हेत्वभावविशिष्टपक्षज्ञानात्पक्षविशेष्यकहेतुप्रकारकपरामर्शानुपपत्त्या परामर्शप्रतिबन्धः फलम् (१) ।

व्याप्यत्वासिद्ध इति । (२)प्रकृते धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धनसंयोगे गृहीतं चेद्धूमे आर्द्रेन्धनसंयोगव्याप्यत्वं गृहीतम् । एवं वह्नेरव्यापकत्वमार्द्रेन्धन-

पदकृत्यम्—

पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः । सद्धेत्वभावेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षे इति । घटाद्यभाववारणाय हेत्विति । सोऽयं स्वरूपासिद्धः शुद्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धभेदेन चतुर्विधः । तत्राद्यस्तूपदर्शित एव । द्वितीयो यथा—उद्भूतरूपादिचतुष्टयं गुणः रूपत्वादित्यत्र रूपत्वहेतोः पक्षैकदेशावृत्तित्वेन तस्य भागे स्वरूपासिद्धत्वम् । तृतीयो यथा-वायुः प्रत्यक्षः रूपवत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादित्यत्र रूपवत्त्वविशेषणस्य वायाववृत्तेस्तद्विशिष्टस्पर्शवत्त्वस्यापि तथात्वेन तस्य स्वरूपासिद्धत्वं निर्वहति—विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात् । तुरीयो यथा—अत्रैव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येन हेतुः । तस्य स्वरूपासिद्धत्वं तु विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावादिति बोध्यम् ।

व्याप्यत्वासिद्धं निरूपयति—**सोपाधिक इति** । ननु कोऽयमुपाधिरत आह—**साध्येति** । साधनाव्यापक उपाधिरित्युक्ते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्रहणार्हत्वमप्युपाधिः स्यात्तदर्थं साध्यव्यापकत्वमुक्तम् । तावत्युक्ते सामान्यवत्त्वादिनाऽनित्यत्वसाधने कृतकत्वमुपाधिः स्यात्तदर्थं साधनाव्यापकत्वम् । उपाधिभेदमादा-

विरला—

स्वरूपासिद्ध इति । स्वरूपं (स्वधर्मः) हेतुः तच्च पक्षेऽसिद्धं यत्र हेतौ स स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । अत्र चक्षुरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपचाक्षुषत्वहेतोः पक्षे शब्देऽसत्त्वात्स्वरूपासिद्धिः शब्दस्य श्रावणत्वादिति भावः ।

व्याप्यत्वासिद्धमाह **सोपाधिक इति** । उपाधिविशिष्टो हेतुर्व्याप्यत्वासिद्ध इत्यर्थः । उपाधित्ववांश्चोपाधिः । उपाधित्वं किं तदाह **साध्यव्यापकत्वे सतीति** । साध्यव्यापकतां निर्वक्ति **साध्यसमानाधिकरणेति** । साध्याधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सा

---

(१) फलमिति । चाक्षुषत्वाभाववांश्छब्द इति स्वरूपासिद्धिज्ञानात् गुणत्वव्याप्यचाक्षुषत्ववान् शब्द इति परामर्शप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

(२) प्रकृते पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र ।

नाव्यापकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् । पर्वतो धूमवान वह्निमत्त्वादित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता । यत्र वह्नि-

न्यायबोधिनी—

संयोगे गृहीतं चेद्वह्नौ तदव्याप्यत्वं गृहीतम । तदेव(१) व्यभिचरितत्वम । तथा चोपाधिव्यभिचरितत्वं साधने गृहीतं चेदुपाधिभूतार्द्रेन्धनसंयोगव्याप्यधूमव्यभिचारित्वं गृहीतमेव(२) । अनुमानप्रकारश्च पूर्वानुमानहेतुं पक्षीकृत्य वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वात् घटत्वादिवत् , यो यत्साध्यव्यापकव्यभिचारी स सर्वोऽपि साध्यव्यभिचारीति रीत्या बोध्यः । एवंप्रकारेण प्रकृतानुमानहेतुभूते पक्षे साध्यव्यभि-

पदकृत्यम्—

यासम्भववारणाय व्यापकत्वशरीरेऽप्यत्यन्तपदमादेयम् । साधनभेदमादाय साधनस्योपाधित्ववारणायाव्यापकत्वशरीरेऽप्यत्यन्तपदमावश्यकं देयम् । सोऽयमुपाधिस्त्रिविधः——केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति । तत्राद्य उपदर्शितः । एवं क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मजनिका हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः । तस्य यत्राधर्मजनकत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति साध्यव्यापकता । यत्र हिंसात्वं तत्र न निषिद्धत्वमिति निषिद्धत्वमुपाधिः साधनाव्यापकः क्रतुहिंसायां निषिद्धत्वस्याभावात् । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति सामान्यवाक्यतः 'पशुना यजेत' इत्यादिविशेषवाक्यस्य बलीयस्त्वात् । अतो हिंसात्वं नाधर्मजनकत्वे प्रयोजकमपि तु निषिद्धत्वमेवेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयो यथा——वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । तस्य यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्वं रूपे व्यभिचारात् । किन्तु द्रव्यत्वरूपो यः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नबहिःप्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिःपदम् ! यत्र प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं तत्र नोद्भूतरूपवत्त्वमिति साधनाव्यापकत्वं च वायावुद्भूतरूपविरहात् । तृतीयो यथा-ध्वंसो

विरला—

ध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । साधनाव्यापकत्वमाह **साधनेति** । साधनाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । उदाहरति **पर्वत इति** । अत्र पर्वतपक्षकधूमसाध्यकानुमाने वह्निमत्त्वं हेतुः सोपाधिकत्वात् व्याप्यत्वासिद्धः । उपाधिश्चात्रार्द्रेन्धनसंयोगः । तथाहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रार्द्रेन्धन संयोग इति धूमरूपसाध्यव्यापकतार्द्रेन्धनसयोगे वर्तते एव । यत्र २ वह्निस्तत्र २ आर्द्रेन्धनसंयोग इति तु वह्निआर्द्रेन्धनसंयोगयोर्व्याप्तिर्नास्ति

(१) तदेव-अव्याप्यत्वमेव ।

(२) गृहीतमेवेति । यत्साधने यदुपाधिव्यभिचारो गृह्यते तत्साधने तदुपाधिव्याप्यत्वव्यभिचारोपि गृह्यत एवेत्यर्थः।

स्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति साधनाव्यापकता। एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्।

बाधितस्य किं लक्षणम्?

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः। यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति। अत्रानुष्णत्वं साध्यं तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितत्वम्।

न्यायबोधिनी—

चारोन्नयापकतया दूषकत्वमुपाधेः फलम्। (१)तथाच धूमाभाववदवृत्तित्वाभावरूपधूमव्यभिचारे गृहीते वह्नौ धूमाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः फलम्।

न च व्याप्यत्वासिद्धेः व्यभिचारादभेद इति वाच्यम्। धूमाभाववद्वृत्तित्वाभावाभावत्वेन व्याप्यत्वासिद्धत्वं, धूमाभाववद्वृत्तित्वेन व्यभिचारत्वमिति भेदात्।

यस्येति। यस्य हेतोः साध्याभावः साध्यबाधः प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादि·

पदकृत्यम्—

विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वमुपाधिः। तस्य यत्र विनाशित्वं तत्र भावत्वमिति न केवलसाध्यव्यापकत्वम्—प्रागभावे भावत्वविरहात्, किन्तु जन्यत्वरूपसाधनावच्छिन्नविनाशित्वं यत्र तत्र भावत्वमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव। यत्र जन्यत्वं तत्र न भावत्वमिति साधनाव्यापकत्वञ्च ध्वंसे भावत्वविरहात्। एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्यत्वमुपाधिः। श्यामत्वस्य नीलघटेऽपि सत्त्वान्न केवलसाध्यव्यापकत्वं किन्तु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव। अष्टमे पुत्रे शाकपाकजन्यत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वं चेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम्।

यस्येति। सद्धेतुवारणाय प्रमाणान्तरेणेति। घटादिवारणाय साध्येति।

इति पदकृत्यकेऽनुमानखण्डः।

विरला—

अयःपिण्डे वह्निसत्त्वेपि आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति वह्निरूपसाधनाव्यापकतापि उपाधौ वर्तत एवेति सोपाधिकोऽयं हेतुरित्यर्थः। उक्तोपाधिलक्षणसत्त्वेनार्द्रेन्धनसंयोगस्योपाधित्वं सम्प्रतिपन्नमित्याह **एवमिति**। उक्तोपाधिमत्त्वेन वह्निमत्त्वहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वं सुस्थिरमित्याह **सोपाधिकत्वादिति**।

बाधितं लक्षयति **यस्येति**। अत्र साध्यस्याभाव इति षष्ठ्यर्थः—प्रतियोगित्वम्, तथा

---

(१) तथा चेति। धूमाभाववदयःपिण्डावृत्तित्वाभाववान् वह्निरिति व्यभिचारज्ञानात् धूमाभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध एव दूषकताबीजमित्यर्थः।

उपमानलक्षणं किम्?

उपमितिकरणमुपमानम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्। तथाहि—कश्चिद्गवयपदार्थमजानन्कुतश्चिदारण्यकपुरुषात्—गोसदृशो गवय—इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मर-

न्यायबोधिनी—

प्रमाणेन पक्षे निश्चितः स बाधित इत्यर्थः। तथाच प्रात्यक्षिकसाध्यबाधनिश्चये जाते साध्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम्। बाधितसाध्यकत्वाद्बाधित(१)हेतुरित्युच्यते।

इति न्यायबोधिन्यामनुमानपरिच्छेदः।

उपमानं लक्षयति—उपमितिकरणमिति। **उपमितिं लक्षयति**—संज्ञासंज्ञीति। **संज्ञा नाम पदम्। संज्ञी अर्थः। तयोः सम्बन्धः शक्तिः। तथाच पदपदार्थसम्बन्धज्ञानमुपमितिरित्यर्थः। उपमानं नामातिदेशवाक्यार्थज्ञानम्।**

पदकृत्यम्—

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्यानुमानानन्तरमुपमानं निरूपयति-**उपमितीति**। उपमितेः करणमुपमानमित्यर्थः। कुठारादिवारणाय मितीति। प्रत्यक्षादिवारणाय उपेति। संज्ञासंज्ञीति। अनुमित्यादिवारणाय सम्बन्धेति। संयोगादिवारणाय संज्ञासंज्ञीति। **असौ गवयशब्दवाच्य इति**। अभिप्रेतो गवयो गवयपदवाच्य इत्यर्थः। तेन गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्ग इति दूषणमपास्तम्। तथाच गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं करणम्। अतिदेशवाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः। उपमितिः फलमिति सारम्। तच्चोपमानं त्रिविधं—सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानं वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं च। तत्राद्यमुक्तमेव। द्वितीयं यथा—खड्गमृगः कीदृगिति पृष्टे नासिकालसदेकशृङ्गोऽनतिक्रान्तगजाकृतिश्चेति त-

विरला—

च साध्यप्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः। स यस्य हेतोः प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्स हेतुः बाधित इत्युक्त इति भावः। उदाहरति **यथेति**। अन्यत्स्पष्टम्। **इत्यनुमानम्।**

एवं प्रत्यक्षानुमाने निरूप्येदानीमुपमानं निरूपणीयमतस्तल्लक्षणमाचष्टे **उपमितीति**। उपमितेः करणमित्यत्र षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम्,तथाचोपमितिनिरूपितकरणत्वमुपमानस्य लक्षणमित्यर्थः। उपमानलक्षणघटकीभूतामुपमितिमाह **संज्ञेति**। अत्रोपमितिर्लक्ष्याऽवशिष्टं लक्षणम्। तथाच अयं गवयपदवाच्य इत्याकारकज्ञानरूपोपमितौ गवयपदगवयरूपार्थयोर्वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धविषयकज्ञानत्वस्य सत्त्वाल्लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः। इदमेव स्पष्टयति **तथाहीत्यादिना**। अयमत्र निर्गलितार्थः। क्वचित्कर्मणि गवयस्योपयोगं ज्ञात्वा तं जिज्ञासमानेन ग्रामीणेन कीदृशो गवय इति पृष्टः आरण्यकः समाचष्टे—यथा गौस्तथा गवय—इति। पश्चात् वनं गतस्य कमपि गलकम्बलपिण्डं गोसदृशमनुभवतोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणाद्या गवयो गवयपदवाच्य इति प्रतीति-

(१) हेतुरिति। तथा चोष्णो वह्निरिति बाधदोषस्यैकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन द्रव्यत्वे सत्त्वाद्धेतुर्बाधितो भवतीत्यर्थः।

न्गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदनन्तरमसौ गवयशब्दवाच्य इत्युपमिति-रुत्पद्यते ।

शब्दप्रमाणस्य किं स्वरूपम् ?

आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथार्थवक्ता । वाक्यं पदसमूहः । यथा गामनयेति । शक्तं पदम् । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतः शक्तिः ।

न्यायबोधिनी—

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । उपमितिः फलम् । (१)गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकवाक्याद्गोसादृश्यावच्छिन्नविशेष्यकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकं यज्ज्ञानं जायते तदेव करणम् ।

इति न्यायबोधिन्यामुपमानपरिच्छेदः ।

शब्दं लक्षयति—आप्तेति । आप्तोच्चरितत्वे सति वाक्यत्वं शब्दस्य ल-

पदकृत्यम्—

ज्ज्ञातृभ्यः श्रुत्वा कालान्तरे तादृशं पिण्डं पश्यन्नतिदेशवाक्यार्थं स्मरति तदनन्तरं खड्गमृगः खड्गपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते । अत्र नासिकालसदेकश्रृङ्ग एवासाधारणधर्मः । तृतीयं यथा-उष्ट्रः कीदृगिति पृष्टे अश्वादिवन्न समानपृष्ठो न ह्रस्वग्रीवशरीरश्चेति आप्तोक्ते कालान्तरे तत्पिण्डदर्शनाद्वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञान ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत उष्ट्र उष्ट्रपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते ।

इति पदकृत्यके उपमानखण्डः ।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्योपमानानन्तरं शब्दं निरूपयति—आप्तेति । शब्द इति ।

विरला—

जायते सा न प्रत्यक्षस्य फलम्—अनाकर्णितातिदेशवाक्यस्यापि तत्प्रसङ्गात् । नापि वाक्यस्य–अननुभूतपिण्डस्यापि तत्प्रसङ्गात् । नापि गवयो गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति व्यतिरेकिणो, गवयपदं गवयवाचकं असति वृत्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् यथा गोपदं गोवाचकमिति अन्वयिनो वाऽनुमानस्य फलं–गवयत्वज्ञानं बिना तेन रूपेणानुमानासम्भवात्, तस्माद्यद्धर्मविशिष्टेऽतिदेशवाक्येन यत्पदवाच्यत्वं ज्ञायते तद्धर्मविशिष्टे तत्पदवाच्यताज्ञानमुपमितेः फलमिति । एतेन किमिति उपमानमतिरिक्तं प्रमाणं स्वीकर्तव्यं प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावसम्भवदिति शङ्कायाः समाधानं वेदितव्यम् । इत्युपमानम् ।

प्रमाणचतुष्टयेष्ववशिष्टं प्रमाणं शब्दप्रमाणं निरूपयति आप्तवाक्यमिति । आप्तोच्च-

---

(१) उपमितिकरणभूतं अतिदेशवाक्यार्थज्ञानमेव विवृणोति गोसदृश इत्यादिना । इदं तु प्राचीनमतम् । नव्यमते तु दृष्टे गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षमेव करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानउपमितिरिति बोध्यम् । प्राचीनमते तूक्तसादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षं सहकारितयाऽङ्गीक्रियते तस्यैव करणत्वेन निर्वाहेऽयुक्तं तन्मतमिति नव्यानामाभिप्रायः । आधिकं दिनकर्यादौ द्रष्टव्यम् ।

न्यायबोधिनी—

क्षणम्। (प्रमाणशब्दत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्)। वाक्यत्वमात्रोक्तावनाप्तो- च्चरितवाक्येऽतिव्याप्तिरत आप्तोच्चरितत्वनिवेशः। तावन्मात्रोक्तौ जबग- डदशादावतिव्याप्तिरतो वाक्यत्वम्। (आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थ- ज्ञानजन्यशब्दत्वमिति पर्यवसन्नोऽर्थः। (१)वस्तुतस्तु पदज्ञानं करणम्। वृत्तिज्ञानसहकृतपदज्ञान(२)जन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः। वाक्यार्थज्ञानं शाब्दबोधः फलम्। वृत्तिर्नाम (३)शक्तिलक्षणान्यतररूपा। शक्तिर्नाम घटादिविशेष्यकघटादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारक ईश्वरसङ्केतः। ईश्व- रसङ्केतो नाम ईश्वरेच्छा। सैव शक्तिरित्यर्थः। शक्तिनिरूपकत्वमेव पदे शक्तत्वम्। विषयतासम्बन्धेन शक्त्याश्रयत्वं अर्थे शक्यत्वम्। शक्यस- म्बन्धो लक्षणा। सा द्विविधा—गौणी शुद्धा चेति। गौणी नाम सादृश्य- विशिष्टे लक्षणा। यथा सिंहो माणवक इत्यादौ सिंहपदस्य सिंहसादृश्यवि- शिष्टे लक्षणा। शुद्धा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति। लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यमात्रबोधप्रयोजिका लक्षणा जहल्लक्षणा।

पदकृत्यम्—

शब्दप्रमाणमित्यर्थः। भ्रान्तविप्रलम्भकयोर्वाक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणाय आप्तेति। ननु कोऽयमाप्त इत्यत आह—**आप्तस्त्विति**। यथार्थवक्ता यथाभूताबाधितार्थोपदेष्टा। वाक्यं लक्षयति—**वाक्यमिति**। घटादिसमूहवारणाय पदेति। **शक्तमिति**। निरूपकतासम्ब- न्धेन शक्तिविशिष्टमित्यर्थः। **अस्मादिति**। घटपदाद्घटरूपोऽर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छैव श-

विरला—

रितत्वे सति वाक्यत्वं शब्दप्रमाणलक्षणम्। विशेषणानुक्तौ अनाप्तोच्चरितवाक्येऽतिव्याप्तिः अतस्तदुपादानम्। विशेष्यानुक्तौ निरर्थकजबगडादावतिव्याप्तिरतो वाक्यत्वमिति। नन्विदं लक्षणमनुपपन्नम्—इष्टजनोच्चरितबाधितार्थकवाक्येऽतिव्याप्तेरत आह **आप्तस्त्विति**। ननु 'तिङ्सुबन्तचयो वाक्यम्' इत्यमरसिंहोक्तवाक्यलक्षणस्य 'घटस्त्वयाऽऽनेतव्यः' इति

---

(१) पदसमूहात्मकस्य ज्ञायमानस्य शब्दस्य करणत्वे मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधो न स्यात् तत्र शब्दोच्चारणाभावेन ज्ञायमानपदाभावादतो नवीनमतमाह वस्तुतस्त्विति। एत- न्मते च लिप्या हस्तचेष्टया च सङ्केतितपदज्ञानाच्छाब्दबोधोपपत्तिरिति भावः।

(२) पदज्ञानवतोपि प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितिकाले शाब्दबोधवारणाय पदज्ञानजन्ये- ति। घटादिपदात् समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणे सत्याकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तिवारणाय वृत्तिज्ञानसहकृतेति।

(३) शक्तीति। पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव च शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिज्ञाना- भावे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्याप्यसम्भवेन पदपदार्थसम्बन्धज्ञानाभावात्पदज्ञानेन शाब्द- बोधप्रयोजकीभूतस्मरणोत्पादनासंभवात्, अत एव शक्तिज्ञानस्य सहकारित्वमुक्तं न्याय- बोधिनीकारेणेति भावः।

न्यायबोधिनी—

(१)यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदवाच्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादृशशक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानाद्गङ्गापदात्तीरोपस्थितिः । लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यशक्योभयबोधप्रयोजिका लक्षणा अजहल्लक्षणा । यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा । लक्ष्यतावच्छेदकं दध्युपघातकत्वम् । तेन रूपेण दध्युपघातकानां सर्वेषां काकबिडालकुक्कुटसारमेयादीनां शक्यलक्ष्याणां बोधात् । जहदजहल्लक्षणा वेदान्तिनां मते । सा च शक्यतावच्छेदकपरित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधप्रयोजिका, यथा तत्त्वमसीत्यत्र सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वपरित्यागेन व्यक्तिमात्रबोधनात् ।

पदकृत्यम्—

क्तिरित्यर्थः । अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसम्बन्धत्वं तल्लक्षणम् । शक्तिरिव लक्षणापि पदवृत्तिः । अथ केयं लक्षणा ? शक्यसम्बन्धो लक्षणा । सा च त्रिधा-जहत्-अजहत्-जहदजहद्भेदात । वर्तते च गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्तीरे । लक्षणबीजं च तात्पर्यानुपपत्तिः । अत एव प्रवाहे घोषतात्पर्यानुपपत्तेस्तीरे लक्षणा सेत्स्यति । छत्रिणो यान्तीत्यादौ द्वितीया । सोऽयमश्व इत्यादौ तृतीया ।

विरला—

वाक्येऽसम्भवात्कथमिदं लक्षणं सम्भवतीत्यत्राह **वाक्यमिति** । तथाचामरोक्तं लक्षणमौत्सर्गिकमिति न दोषः ;

वाक्यलक्षणघटकीभूतपदलक्षणमाह **शक्तमिति** । निरूपकतासम्बन्धेन शक्तिविशिष्टत्वं पदत्वमित्यर्थः । तत्र शक्तिरेव केत्यत आह **अस्मादिति** । शक्तिरेव पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावापरपर्यायो मुख्यः सम्बन्धः । सा च पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः । मानाभावान्न पदार्थान्तरमिति **नैयायिकाः** । आधुनिके नाम्न्यपि 'एकादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यात्' इतीश्वरेच्छाऽस्त्येव । **नव्यास्त्वाधुनिकसंकेतितडित्थादिपदे** ईश्वरेच्छाया अभावादिच्छैव शक्तिरित्याहुः ।

शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहाराद्भवति । यथोत्तमवृद्धेन 'घटमानयेति' वाक्ये प्रयुक्ते मध्यमवृद्धो घटमानयति । तदवलोक्य व्युत्पित्सुर्बालोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटमानयेति वाक्यजन्यत्वं मध्यमप्रवृत्तिजनकज्ञाने निश्चिनोति । ततो 'गामानय घटं नयेति' वाक्यान्तरं शृण्वतो आवापोद्वापाभ्यां घटपदस्य घटत्वविशिष्टे शक्तिः गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरिति गृह्यते । एवं व्याकरणादिभ्योऽपि शक्तिग्रहो भवति, तथा चोक्तम्--

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

---

(१) यथेति । अत्र लक्ष्यं तीरं, लक्ष्यता तीरे, लक्ष्यतावच्छेदकं तीरत्वं, तेन रूपेण मुख्यार्थं प्रवाहं विहाय तीरमात्रबोधप्रयोजकत्वाज्जहल्लक्षणात्वमियमेव साहित्यमते लक्षणलक्षणेत्युच्यते ।

वाक्यार्थज्ञाने के हेतवः ?

आकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ।

पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा । अर्थाबाधो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं संनिधिः । तथाच आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम्—आकाङ्क्षाविरहात् । वह्निना सिञ्चतीति न प्रमाणं—योग्यताविरहात् ।

न्यायबोधिनी—

आकाङ्क्षां लक्षयति—पदस्येति । अव्यवहितोत्तरत्वादिसम्बन्धेन यत्पदे यत्पदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशशाब्दबोधाभावस्तादृशशाब्दबोधे तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षा । यथा घटमित्यादिस्थलेऽव्यवहितोत्तरत्वादिसम्बन्धेनामुपदं घटपदवदित्याकारकामुपदविशेष्यकघटपदप्रकारकज्ञानसत्त्वे घटीयं कर्मत्वमिति बोधो जायते । अम् घट इति विपरीतोच्चारणे तु तादृशज्ञानाभावात्तादृशशाब्दबोधो न जायते अतस्तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणम् । अर्थाबाध इति । बाधाभावो योग्यतेत्यर्थः । अग्निना सिञ्चतीत्यत्र सेककरणत्वस्य जलादिधर्मस्य वह्नौ बाधान्नि

पदकृत्यम्—

असम्भववारणाय पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तेति । पुनरसम्भववारणाय पदान्तरेति । अर्थेति । आकाङ्क्षावारणाय अर्थेति । पदानामिति । असहोच्चारितेष्वतिव्याप्तिवारणाय अविलम्बेनेति । आकाङ्क्षावारणाय पदानामिति । आकाङ्क्षादिशून्यवाक्यस्यात्र प्रमाणत्वं निषेधयति—**तथा चेति** । आकाङ्क्षादिकं शाब्दहेतुरित्युक्ते चेत्यर्थः । अनाकाङ्क्षायुदाहरणं दर्शयति—**यथेति** ।

विरला—

प्रसङ्गाच्छब्दप्रमाणेन शाब्दबोधे जननीये यानि कारणानि तान्युपपादयति **आकांक्षेति** । वाक्यार्थज्ञाने वाक्यार्थविषयकज्ञाने शाब्दबोधे इति यावत् । नन्वनिच्छतोपि वाक्याच्छाब्दबोधोत्पत्त्या इच्छारूपाकांक्षायाः शाब्दबोधहेतुत्वं न सम्भवत्यतस्तां निर्वक्ति **पदस्येति**। यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तं यत्पदाभावप्रयोज्यं अन्वयाननुभावकत्वं शाब्दबोधाजनकत्वं तत्पदस्य तत्पदेन सहाकाङ्क्षेत्यर्थः । यथा गामानयेत्यादिवाक्यघटकीभूतगोपदस्याऽम्पदव्यतिरेकप्रयुक्तमन्वयाननुभावकत्वं वर्तते गो आनयेत्यत्र शाब्दबोधाभावात् अतो गोपदस्य अम्पदेन सहाकाङ्क्षा । नन्वश्राव्यवाक्यादपि शाब्दबोधोदयाच्छ्राव्यत्वरूपं योग्यत्वं न शाब्दबोधहेतुरतो योग्यतां निर्वक्ति **अर्थाबाध इति** । एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः । यथा वह्निना सिंचतीत्यत्र सेककरणत्वस्याग्नौ बाधान्न शाब्दबोध इति । ननु दूरवर्तिनोऽप्यर्थस्य शाब्दबोधोदयात्पदार्थानां वक्तृसामीप्यवृत्तित्वरूपं सान्निध्यं न शाब्दबोधहेतुरतस्तन्निर्वक्ति **पदानामिति** । अविलम्बेनेत्यत्र तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् पदानामिति षष्ठ्यर्थः कर्मत्वम् तथा च परस्परव्यवधानाभावविशिष्टं यत्पदकर्मकमुच्चारणं स सन्निधिरित्यर्थः ।

प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं-सांनिध्याभावात् ।

वाक्यं कतिविधम् ?

वाक्यं द्विविधम्—वैदिकं लौकिकं च । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् ।

शाब्दज्ञानं किम् ?

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं तु शब्दः ।

न्यायबोधिनी—

अयसत्त्वान्न तादृशवाक्याच्छाब्दबोधः(१) । संनिधिं निरूपयति—पदानामिति । असहोच्चारितानि विलम्बोच्चारितानि ।

वैदिकमिति । वेदवाक्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । वेदमूलस्मृत्यादीन्यपि ग्राह्याणि । लौकिकं त्विति । वेदवाक्यभिन्नमित्यर्थः । (आप्तत्वं च प्रयोगहेतुभूतयथार्थज्ञानवत्त्वम्) ।

इति न्यायबोधिन्यां शब्दपरिच्छेदः ।

पदकृत्यम्—

नन्वेतावता शाब्दसामग्री प्रपञ्चिता । प्रमाविभाजकवाक्ये शाब्दस्याप्युद्दिष्टत्वेन तत्कुतो न प्रदर्शितमित्यत आह—वाक्यार्थेति । शाब्दत्वं च शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धा जातिः । शाब्दबोधक्रमो यथा—चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामकर्मकगमनानुकूलवर्तमानकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः । द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः । धातोर्गमनम् । अनुकूलत्वं च संसर्गमर्यादया भासते । लटो वर्तमानत्वमाख्यातस्य कृतिः । तत्सम्बन्धः संसर्गमर्यादया भासते । रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारवान् रथ इति शाब्दबोधः । स्नात्वा गच्छतीत्यत्र गमनप्रागभावावच्छिन्नकालीनस्नानकर्ता गमनानुकूलवर्तमानकृतिमानिति शाब्दबोधः । क्त्वाप्रत्ययस्य कर्ता पूर्वकालीनत्वं चार्थः । एवमन्यत्रापि वाक्यार्थो बोध्यः ।

इति पदकृत्ये शब्दपरिच्छेदः ।

विरला—

यथा प्रहरान्ते असहोच्चरितात् गामानयेत्यादिवाक्यात्सांनिध्याभावान्न शाब्दबोध इति ।

प्रसङ्गाद्वाक्यसामान्यं विभजते वाक्यमिति । वैदिकमिति । वेदघटकमित्यर्थः । तद्भिन्नं लौकिकं बोध्यम् ।

शाब्दबोधस्वरूपमाह वाक्यार्थेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गविषयकज्ञानमित्यर्थः । तल्लक्षणं तु वृत्त्या पदजन्यपदार्थस्मृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वम् । शब्दप्रमाणमुपसंहरति तत्करणं त्विति ।

---

(१) इदं तु प्राचीनमतं, नव्यमते तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः, अग्निना सिंचतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः तदभावनिश्चयस्य लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वाच्छाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धमेवेति बोध्यम् ।

अयथार्थानुभवस्य कति भेदाः ?

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः–संशयविपर्ययतर्कभेदात् ।

संशयस्य किं लक्षणम् ?

एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।

विपर्ययः कः ?

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्तौ 'रजतम्' इति ।

न्यायबोधिनी—

यथार्थानुभवं निरूप्यायथार्थानुभवं विभजते संशयेत्यादिना । एकेति । **एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितभावाभावप्रकारकज्ञानं संशय इत्यर्थः । भावद्वयकोटिकसंशयाप्रसिद्धेः स्थाणुर्वेत्यत्र स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावपुरुषत्वपुरुषत्वाभावकोटिक एव संशय इत्यर्थः ।**

मिथ्याज्ञानमिति । **अयथार्थज्ञानमित्यर्थः । विपर्ययो नाम भ्रमः ।**

पदकृत्यम्—

अयथार्थानुभवं विभजते–**अयथार्थेति ।**

संशयं लक्षयति—**एकस्मिन्निति ।** एकस्मिन्धर्मिणि एकस्मिन्नेव पुरोवर्तिनि पदार्थे विरुद्धा व्यधिकरणा ये नानाधर्माः स्थाणुत्वपुरुषत्वादयस्तेषां वैशिष्ट्यं सम्बन्धः तदवगाहि ज्ञानं संशय इत्यर्थः । घटपटाविति समूहालम्बनज्ञानस्य घटत्वपटत्वरूपविरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तिवारणाय एकस्मिन्निति । घटः पृथिवीति ज्ञानस्यैकस्मिन्धर्मिणि घटे घटत्वपृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसङ्गवारणाय विरुद्धेति । पटत्वविरुद्धघटत्ववान् पट इति ज्ञानेऽतिप्रसक्तिवारणाय नानेति ।

मिथ्येति । यथार्थज्ञानवारणाय मिथ्येति । अयथार्थवारणाय ज्ञानेति ।

विरला--

प्रागलक्षितस्यायथार्थानुभवस्य विभागमाह **अयथार्थेति ।**

विरुद्धेति । विरुद्धाः–परस्परासमानाधिकरणाः ये धर्मास्तेषां यद्वैशिष्ट्यं—सम्बन्धः, तस्य ज्ञानम् (विषयत्वं षष्ठ्यर्थः) तथा चैकधर्मिविशेष्यकविरुद्धनानाधर्मसम्बन्धविषयकज्ञानत्वं संशयस्य लक्षणम् । लक्ष्यं दर्शयति **यथेति ।** सोयं संशयः साधारणधर्मज्ञानजन्यः[१] असाधारणधर्मज्ञानजन्यः[२] विप्रतिपत्तिजन्यश्चेति[३] त्रिविधः । तत्राद्यः प्रदर्शित एव तत्रोच्चैस्तरत्वं साधारणधर्मः । द्वितीयो यथा-शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तीति ज्ञाने शब्दो नित्यो न वेति संशयः । तृतीयो यथा प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं परतो ग्राह्यं वेति संशय इति ।

विपर्ययं लक्षयति **मिथ्येति ।** मिथ्या-तदभाववति तत्प्रकारकम्, ज्ञानं—तर्कान्यनिश्चयः, तथाच तदभाववति तत्प्रकारकतर्कान्यनिश्चयत्वम् विपर्ययस्य लक्षणम् ।

तर्कस्य किं स्वरूपम् ?

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ।

स्मृतिः कतिविधा ?

स्मृतिरपि द्विविधा—यथार्था अयथार्था च । प्रमाजन्या यथार्था, अप्रमाजन्या अयथार्था ।

सुखस्य किं लक्षणम् ?

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ।

न्यायबोधिनी—

व्याप्यारोपेणेति । तर्के व्याप्यस्य व्यापकस्य च बाधनिश्चयः कारणम् । अन्यथा बाधनिश्चयाभाव इष्टापत्तिदोषेण तर्कानुत्पत्तेः ।

सुखं निरूपयति—सर्वेषामिति । इतरेच्छाऽनधीनेच्छाविषयत्वमिति निष्कर्षः । यथाश्रुते घटोऽनुकूल इत्याकारकज्ञानदशायामनुकूलत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्य घटादावपि सत्त्वाद्घटादावतिव्याप्तिरिति । सुखेच्छाधीने भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय इतरेच्छानधीनेतीच्छाविशेषणम् । सुखे-

पदकृत्यम्—

तर्कं लक्षयति-**व्याप्यारोपेणेति** । असम्भववारणाय व्याप्यारोपेणेति । पुनरसम्भववारणाय व्यापकारोप इति । अत्र वह्न्यभावो व्याप्यः धूमाभावो व्यापकः । यद्यपि तर्कस्य विपर्ययात्मकत्वेन पृथग्विभागोऽनुचितः; तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात् स उदित इति बोध्यम् । स्वप्नस्तु पुरीत द्विहृद्देशान्तर्देशयोः संधौ इडानाड्यां वा मनसि स्थितेऽदृष्टविशेषेण धातुदोषेण वा जन्यते । स च मानसविपर्ययान्तर्भूतः ।

सुखं निरूपयति—**सर्वेषामिति** । सर्वात्मनामनुकूलमिति वेद्यं यत्तत्सुखमित्यर्थः । अहं सुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमत् , धर्ममात्रासाधारणकारणो गुणो वा सुखम् । शत्रुदुःखवारणाय सर्वेषामिति ।

विरला—

तर्कमाह **व्याप्येति** । आरोपः—आहार्यज्ञानं, तच्च—बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानम् । आरोपेणेत्यत्र जन्यत्वं तृतीयार्थः, तथा च व्याप्यविषयकाहार्यज्ञानजन्यव्यापकविषयकाहार्यज्ञानत्वं तर्कस्य लक्षणं बोध्यम् । उदाहरति **यथेति** । अत्र प्रश्नः-यद्यपि तर्कोपि विपर्ययस्वरूपत्वान्न विभागार्ह इति । **उत्तरम्**-तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात्स पृथग् विभक्त इति ।

प्राग्लक्षितां स्मृतिं विभजते **स्मृतिरपीति** । स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन प्रमायाः स्मृतिहेतुत्वमिति भावः ।

एतावता प्रबन्धेन सप्रपंचां बुद्धिं निरूप्य सुखं निरूपयति **सर्वेषामिति** । इष्टसाधनताज्ञानानधीनेच्छाविषयत्वम् सुखस्य लक्षणमित्यर्थः । **इदमेव सुखं** वैषयिकमानोरथिकआभ्यासिकआभिमानिकभेदाच्चतुर्विधम् । विषयसंयोगजमाद्यम् । विषयध्यानजं मानोरथिकम् । आसनाद्यभ्यासजं शरीरलाघवादिकृतं तृतीयम् । धनगर्वादिजं चतुर्थम् ।

दुःखस्य किं लक्षणम् ?

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नानां कानि लक्षणानि ?

इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः ॥

न्यायबोधिनी—

च्छा तु सुखत्वप्रकारकज्ञानमात्रजन्यैव(१) ।

दुःखं निरूपयति—प्रतिकूलेति । अत्रापीतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वमिति निष्कृष्टलक्षणम् । द्वेषविषयत्वमात्रोक्तौ सर्पादावतिव्याप्तिस्तत्रापि द्वेषविषयत्वसत्त्वादतस्तत्रातिव्याप्तिवारणायेतरद्वेषानधीनेति द्वेषविशेषणम् । सर्पजन्यदुःखादौ द्वेषात्सर्पेऽपि द्वेष इति सर्पद्वेषस्य सर्पजन्यदुःखद्वेषजन्यत्वादन्यद्वेषाजन्यद्वेषविषयत्वरूपदुःखलक्षणस्य सर्पादौ नातिव्याप्तिः । फलेच्छा(२)उपायेच्छां प्रति कारणम् । अतः फलेच्छावशादुपायेच्छा भवति । एवं फले द्वेषादुपाये द्वेषः ।

पदकृत्यम्—

प्रतिकूलेति । दुःखत्वजातिमत्, अधर्ममात्रासाधारणकारणो गुणो वा दुःखम् । पदकृत्यं पूर्ववत् ।

इच्छां निरूपयति—**इच्छेति** । काम इति पर्यायः । इच्छात्वजातिमती इच्छा । सा द्विविधा—फलेच्छा उपायेच्छा च । फलं सुखादिकम् । उपायो यागादिः । द्वेषं निरूपयति—**क्रोध इति** । द्वेष्मीत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वजातिमान् द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यगुणो वा द्वेषः । प्रयत्नं निरूपयति—**कृतिरिति** । प्रयत्नत्वजातिमान्प्रयत्नः । स त्रिविधः—प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् । इच्छाजन्यो गुणः प्रवृत्तिः । द्वेषजन्यो गुणो निवृत्तिः । जीवनादृष्टजन्यो गुणो जीवनयोनिः । स च प्राणसंचारकारणम् ।

विरला—

दुःखं लक्षयति **प्रतिकूलेति** । अनिष्टसाधनताज्ञानानधीनद्वेषविषयत्वं द्वेषस्य लक्षणमित्यर्थः । इदमपि सुखमिव चतुर्विधं बोध्यम् ।

प्रवृत्तिसाक्षादनुकूलत्वमिच्छायाः लक्षणं बोध्यम् । सा च द्विविधा—नित्याऽनित्या च । आद्या ईश्वरस्य अन्त्याऽस्माकम् । काममत्सरस्पृहातृष्णालोभमायादम्भा एतस्या एव भेदा इत्युक्तं **न्यायभाष्ये** । तत्र रतीच्छा कामः[१] प्रयोजनाद्विना पराभिमतवारणेच्छा मत्सरः[२] धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा स्पृहा[३] इदं मे न क्षीयतामितीच्छा तृष्णा[४] धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः[५] पापाद्वञ्चनेच्छा माया[६] कपटेन धार्मिक इति स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दंभः[७] इति । निवृत्तिसाक्षादनुकूलत्वं द्वेषस्य लक्षणम् । ज्ञानवारणाय साक्षादिति । क्रोधे-

(१) तथा च सुखेच्छेतरेच्छानधीनैवेति तद्विषयत्वस्य सुखे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

(२) सर्पजदुःखे द्वेषात्सर्पे द्वेष इत्यत्र युक्तिं दृष्टान्तेनाह फलेच्छेति । यथा तृप्तीच्छया भोजनेच्छा जायतेऽत इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं भोजने न, तथा सर्वजदुःखरूपे फले द्वेषादुपाये सर्पे द्वेषोऽत इतरद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वं सर्पे नास्तीति भावः ।

धर्मस्य अधर्मस्य च किं लक्षणम् ?

विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः ॥

आत्ममात्रविशेषगुणाः के ?

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ॥

संस्कारः कतिविधः, तद्भेदाश्च किं स्वरूपाः ?

संस्कारस्त्रिविधः–वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति । वेगः पृथि-

न्यायबोधिनी—

धर्माधर्मौ निरूपयति—विहितेति । **वेदविहितेत्यर्थः ॥** निषिद्धेति । **वेदनिषिद्धेत्यर्थः ॥**

बुद्ध्यादयोऽष्टाविति । **बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा इत्यर्थः ।**

संस्कारं विभजते—संस्कार इति । **भावनां लक्षयति**—अनुभवेति । **अत्रा**

पदकृत्यम्—

धर्ममाह—**विहितेति** । वेदविहितेत्यर्थः । अधर्मवारणाय वेदविहितेति । यागादिक्रियावारणाय कर्मजन्य इति । स च कर्मनाशाजलस्पर्शकीर्तनभोगतत्त्वज्ञानादिना नश्यति । अधर्मलक्षणमाह–**निषिद्धेति** । वेदेनेत्यर्थः । धर्मवारणाय वेदनिषिद्धेति । वेदनिषिद्धक्रियावारणाय कर्मजन्य इति । स च भोगप्रायश्चित्तादिना नश्यति । एतावेव अदृष्टमिति कथ्येते वासनाजन्यौ च । वासना च विलक्षणसंस्कारः ।

संस्कारं विभजते–**संस्कारेति** । सामान्यगुणात्मविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्य-

विरला—

र्ष्याऽसूयाद्रोहामर्षाभिमाना अस्यावान्तरभेदा उक्तास्तत्रैव । तत्र [१] क्रोधः–शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुर्ज्वलनात्मकः । [२]ईर्ष्या–साधारणवस्तुग्रहीतरि द्वेषः । [३]असूया परगुणासहनम् । [४]द्रोहः–नाशाय द्वेषः । [५]अमर्षः–उपकारासहिष्णुता । [६]अभिमानः–असमर्थस्यात्मनि द्वेषः इति । कृतित्वजातिमत्त्वं प्रयत्नसामान्यलक्षणम् । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वमती उपादानप्रत्यक्षं चेति चतुष्टयं प्रवृत्तिजनकम् । मत्कृत्या साधयामीतीच्छां विना प्रवृत्तेरदर्शनाच्चिकीर्षा प्रवृत्तिहेतुः । कृत्यसाध्ये चन्द्रस्पर्शे प्रवृत्त्यभावात्कृतिसाध्यताज्ञानमपि । कृतिसाध्यत्वज्ञानेपि विषभक्षणादौ प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनताज्ञानमपि प्रवृत्तिकारणम् । तदुभयसत्त्वेपि परोक्षे प्रवृत्त्यदर्शनात् उपादानप्रत्यक्षं चेति बोध्यम् ।

विहितेति । इष्टसाधनत्वेन वेदविहित इत्यर्थः । साक्षात्सुखसाधनत्वं धर्मत्वमित्यर्थः, तेन ज्योतिष्टोमादौ नातिप्रसङ्गः । **निषिद्धेति** । अनिष्टसाधनत्वेन वेदबोधित इत्यर्थः । साक्षाद्दुःखसाधनत्वमधर्मत्वमित्यर्थः । तेन निषिद्धकर्मणि नातिप्रसङ्गः । एतावेवादृष्टमित्युच्येते वासनाजन्यौ च । **अत्र प्रश्नः**–ईदृग्धर्माधर्मसत्त्वे किं प्रमाणमिति । **उत्तरम्**–चैत्रशरीरादिकं तदीयविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति तदुपभोगहेतुत्वात् चैत्रप्रयत्नजन्यकुसुमपर्यङ्कादिवदित्यनुमानमित्यवेहि ।

संस्कार इति । संस्कारव्यवहारकारणीभूतज्ञानविषयत्वं, आत्मविशेषगुणवृत्तिमूर्तवृ-

-व्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना, आत्ममा-

न्यायबोधिनी—

नुभवजन्यत्वे सतीति विशेषणानुपादाने आत्ममनःसंयोगेऽतिव्याप्तिरा-त्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रत्यसमवायिकारणत्वेन स्मृतिं प्रत्यपि कारणत्वादतस्तदुपादानम्। आत्ममनःसंयोगस्यानुभवजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। तावन्मात्रे कृतेऽनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः—ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेनानुभवध्वंसस्याप्यनुभवजन्यत्वात्। अतः स्मृतिहेतुत्वोपादानम्। अनुभवध्वंसे स्मृतिहेतुत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। (१)ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणता सकलतान्त्रिकमतसिद्धा, यथा दण्डविशिष्टबुद्धिं प्रति दण्डज्ञानं कारणम्। दण्डविशिष्टबुद्धिर्नाम दण्डप्रकारकबुद्धिः, तथाच दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति दण्डज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यापतितम्। दण्डप्रकारकबुद्धिः दण्डी पुरुष इत्याकारकबुद्धिस्तत्र दण्डज्ञानं कारणम्। नहि दण्डमजानानः पुमान् 'दण्डी पुरुषः' इति प्रत्येति। एवं च यत्राऽयं दण्ड इति प्रत्यक्षं जातं तदनन्तरं दण्डी पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षमुत्पन्नं तत्र दण्डी पुरुष इत्याकारकप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः। तद्धि स्वाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नदण्डज्ञानात्मकानुभवजन्यं, जनिष्यमाणे दण्डी पुरुष इत्याकारकस्मरणे कारणं च-स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य कारणत्वात्तथा चानुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वरूपभावनालक्षणस्य यथोक्तदण्डी पुरुष इत्याकारकानुभवे विद्यमानत्वादतिव्याप्तिरिति चेत्। (२)अत्र ब्रूमः—अनुभवजन्यत्वं हि अनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वम्। तत्र कारणतायामनुभवत्वावच्छिन्नत्वं निवेश्यते, तथा चानुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वमिति फलितम्, अतो ना-

पदकृत्यम्—

जातिमान्संस्कारः। घटादिवारणाय गुणत्वव्याप्येति। संयोगादिवारणाय आत्मविशेषगुणोभयवृत्तीति। ज्ञानादिवारणाय सामान्येति। द्वितीयादिपतनासमवायिकारणं वेगः। रूपादिवारणाय द्वितीयादिपतनेति। कालादिवारणाय असमवायीति। भावनां लक्षयति **अनुभवेति**। आत्मादिवारणाय प्रथमदलम्। अनुभवध्वंसवारणाय द्वितीयदलम्। स्थितिस्थापक-

विरला—

त्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा संस्कारस्य लक्षणं बोध्यम्। वेगं लक्षयति **वेग इति**। क्रियाजन्यत्वे सति क्रियाजनकत्वं वेगस्य लक्षणम्। पृथिव्यादौ इत्यादिकं स्वाश्रयकथनं तेन व्यापकेषु वेगो नास्तीत्यवगम्यते। **केचित्तु** मनोवृत्तित्वमेव लक्षणं मन्यन्ते। तच्च समवायेन बोध्यम्, अन्यथा घटादावपि मनोनिरूपितदैशिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य सत्त्वादातव्याप्तिः

---

(१) उक्तविधभावनालक्षणस्य प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिं प्रदर्शयति नन्विति।

(२) अनुभवजन्येत्यत्रानुभवमात्रजन्यत्वनिवेशे दण्डप्रकारकप्रत्यक्षबुद्धेर्दण्डानुभवादिवद्दण्डस्मरणादप्युत्पत्त्याऽनुभवमात्रजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते अत्र ब्रूम इति।

न्वृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः, कटादिपृथिवीवृत्तिः ॥

इति गुणाः ॥

न्यायबोधिनी—

कातिव्याप्तिः, तथा हि—दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितदण्डज्ञाननिष्ठा या कारणता तस्या न दण्डानुभवत्वमवच्छेदकं दण्डानुभवादिव दण्डस्मरणादपि दण्डप्रकारकबुद्धेरुत्पत्तेः, अतो दण्डप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अनुभवस्मरणसाधारणदण्डज्ञानत्वेनैव दण्डज्ञानस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वेन दण्डज्ञानत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । तथा चानुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वस्योक्तप्रत्यक्षेऽभावान्नातिव्याप्तिः । भावनायां तु लक्षणमिदं वर्तते । तथाहि—अनुभवेनैव भावनाख्यसंस्कारोत्पत्त्या भावनात्वावच्छिन्नं प्रत्यनुभवस्यानुभवत्वेनैव कारणतया भावनात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितानुभवनिष्ठकारणतायामनुभवत्वमवच्छेदकम् । अतोऽनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वं भावनायां वर्तत इति नासम्भवः । (१)नन्वेवं स्मृतिहेतुत्वविशेषणवैयर्थ्यम् । तद्ध्यनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रागुपात्तम् । नहि यथोक्तानुभवजन्यत्वविवक्षायामनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः प्रसज्यते । तथाहि— ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वं प्रतियोगित्वेन रूपेण, तत्तद्ध्वंस-

पदकृत्यम्—

माह—अन्यथेति । पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्वं स्थितिस्थापकत्वम् । गन्धत्वमादाय गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारत्वव्याप्येति । भावनात्वमादाय भावनावारणाय पृथिवीसमवेतेति । स्थितिस्थापकरूपान्यतरत्वमादाय रूपवारणाय जातीति ।

इति गुणा इति । द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः । द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् । सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ।

इति गुणाः ।

विरला—

स्यात् । अत्र संस्कारत्वे सतीत्यपि विशेषणं देयम्, अन्यथा मनःसमवेतसंख्यादावतिव्याप्तिः स्यादित्यवधेयम् । भावनामाहानुभवजन्येति । अनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वं भावनाया लक्षणमित्यर्थः । भावना हि अनुभवेनोत्पद्यते स्मृतिं च जनयति, अतः अनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वस्य भावनायां सत्त्वाल्लक्ष्ये लक्षणसमन्वयः । पदव्यावृत्तिर्न्यायबोधिन्यादौ द्रष्टव्या ।

इति गुणा इति । एतेषु रूपरसगन्धस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखे-

---

(१) ननु पूर्वोक्तातिव्याप्तिवारणाय अनुभवमात्रजन्येति विशेषणपदस्यार्थकरणे विशेष्यपदं व्यर्थं स्यात् । तद्व्यावर्त्येऽनुभवध्वंसे अनुभवस्य प्रतियोगित्वेन जनकत्वादित्यभिप्रायेणाशङ्कते नन्वेवमिति ।

[४] कर्मादिलक्षणप्रकरणम् ।

कर्मणः किं लक्षणम् ?

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य संनिकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् ।

न्यायबोधिनी—

त्वावच्छिन्नं प्रति च तत्तत्प्रतियोगिव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्येवं ध्वंसप्रतियोगिनोः कार्यकारणभावः । तथा च ध्वंसनिष्ठकार्यतानिरूपिता याऽनुभवनिष्ठा कारणता तस्यां प्रतियोगित्वमवच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वं च, न त्वनुभवत्वमपीत्यनुभवध्वंसेऽनुभवत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वरूपानुभवजन्यत्वविरहेणैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्कृतं स्मृतिहेतुत्वविशेषणेनेति चेत् । (१)न । स्मृतावतिव्याप्तिवारणायैव तदुपादानात् । यथाहि—स्मृतिं प्रत्यनुभव एव कारणं न तु स्मृतिरप्यतो घटस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति घटानुभवस्य घटानुभवत्वेनैव कारणत्वं न तु घटज्ञानत्वेन, तथा च घटस्मृतिनिष्ठकार्यतानिरूपिता या घटानुभवनिष्ठा कारणता तस्यां घटानुभवत्वमवच्छेदकम् तेनानुभवत्वा-

पदकृत्यम्—

चलनेति । संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म । हस्तपुस्तकसंयोगवारणाय सत्यन्तम् । घटादिवारणाय विशेष्यदलम् । **ऊर्ध्वेति** । अपक्षेपणवारणाय ऊर्ध्वेति । कालादिवारणाय असाधारणेत्यपि बोध्यम् । **अधोदेशेति** । उत्क्षेपणवारणाय अधोदेशेति ।

विरला—

च्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाः **विशेषगुणाः** । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगाविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वस्थितिस्थापकवेगाः **सामान्यगुणाः** । रूपादिचतुष्टयं परत्वापरत्वस्नेहवेगाः **मूर्तगुणाः** । शब्दादिदश भावना चेत्यमूर्तगुणाः । संख्यादिपञ्चोभयगुणाः । एकत्वभिन्नसंख्या-एकपृथक्त्वभिन्नपृथक्त्वसंयोगविभागा **अनेकवृत्तिगुणाः** । एतद्भिन्नास्त्वेकैकवृत्तयो **गुणाः** । रूपादिचतुष्टयं शब्दश्च **बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः** । संख्यादिसप्तकं द्रवत्वस्नेहवेगाश्च **द्वीन्द्रियग्राह्याः** । बुद्ध्यादिषट्कमन्तरि**न्द्रियग्राह्या गुणाः** । गुरुत्वधर्माधर्मस्थितिस्थापकभावना **अतीन्द्रियगुणाः** । अपाकजरूपादिचतुष्टयमध्यमपरिमाणैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहवेगास्थितिस्थापकाः **कारकगुणपूर्वकाः** । जन्यद्रव्यावृत्ति विशेषगुणा **अकगुणारणपूर्वकाः** । संयोगविभागवेगाः **कर्मासमवायिकारणकाः** । संयोगविभागौ शब्दाद्यष्टभावनाश्च **अव्याप्यवृत्तयः** । बुद्धीच्छाप्रयत्नद्वेषभावनाः **सविषयाः** । गंधसंयोगादिचतुष्टयशब्दसुखदुःखद्वेषधर्माधर्मसंस्कारा **अनित्यगुणाः** । तदितरगुणाश्च **नित्या** इति बोध्यम् ।

गुणान्निरूप्य कर्मणां स्वरूपमाह **चलनात्मकमिति** । संयोगविभागानुकूलमित्यर्थः ।

---

(१) उक्तरीत्याऽनुभवध्वंसेऽतिव्याप्त्यसम्भवेऽपि अनुभवमात्रजन्यायां स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यपदस्य व्यावृत्तिं दर्शयन् समाधत्ते नेति ।

सामान्यस्य किं लक्षणम् ?

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । परं सत्ता । अपरं द्रव्यत्वादि ।

न्यायबोधिनी—

वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयत्वस्य स्मृतौ विद्यमानत्वादतिव्याप्ति वारणाय स्मृतिहेतुत्वमुक्तम् । नहि स्मृतिः स्मृतिहेतुः । अतो न तत्राति-व्याप्तिरित्यलं (१)पल्लवतल्लजकल्पानल्पजल्पनेन ।

सामान्यं निरूपयति—नित्यमेकमिति । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यलक्षणम् । नित्यत्वविशेषणानुपादानेऽनेकसमवेतत्वस्य संयोगादौ सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तद्वारणाय नित्यत्वविशेषणम् । अनेकसमवेतत्वानुपादाने नित्यत्वमात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायानेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वानुपादाने नित्यत्वविशिष्टसमवेतत्वमात्रोक्तावाकाशगतैकत्वपरिमाणादौ जलपरमाणुगतरूपादौ चातिव्याप्तिः—जलपरमाणुगतरूपादेराकाशगतैकत्वपरिमाणादेर्नित्यत्वात् समवेतत्वाच्च, अतः अनेकेति समवेतविशेषणम्(२) ।

पदकृत्यम्—

कालादिवारणाय असाधारणेत्यपि देयम् । **शरीरेति** । प्रसारणादिवारणाय संनिकृष्टेति । कालादिवारणाय असाधारणपदमप्यावश्यकम् ।

नित्यमिति । संयोगादिवारणाय नित्यमिति । कालादिपरिमाणवारणाय अनेकेति । अनेकानुगतत्वं च समवायेन बोध्यम् , तेन नात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः ।

विरला—

ऊर्ध्वदेशेति । क्रियया विभागः ततः पूर्वदेशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिरिति क्रमः । स चोत्तरदेशसंयोगः यद्यूर्ध्वदेशसंयोगः स्यात् तदा तादृशसंयोगजनकीभूतमुत्क्षेपणमित्युच्यते । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

सामान्यं लक्षयति **नित्यमिति** । नित्यत्वं—ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । अनेकानुगतत्वं-अनेकनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वम् । तथा च नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातेर्लक्षणं पर्यवसन्नम् । पद्व्याावृत्तिर्न्यायबोधिन्यादौ द्रष्टव्या । पूर्वविभक्तपरापरजात्योः स्वरूपमाह परं सत्तेति ।

अत्र **पूर्वपक्षः**—ननु सामान्यांगीकारे किं प्रमाणमिति चेत् । **समाधानम्**—न, अनुगतबुद्धिः अनुगतानिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवदित्यनुमानमेवेति वदन्ति । वयन्तु तादृशबुद्धेरनुगतधर्मप्रकारकप्रत्यक्षेणैव जातिसिद्धौ नानुमानं किन्तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति ब्रूमः ।

---

(१) पल्लवतल्लजः प्रशस्तपल्लवस्तत्तुल्यबहुभाषणेनालमित्यर्थः ।

(२) नन्वेतल्लक्षणं नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तमिति चेन्न । नित्यसंयोगानङ्गीकारात् 'अजः संयोगो नास्ती'ति भाष्यात् ।

विशेषाणां किं लक्षणम् ?

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

समवायस्य किं लक्षणम् ?

नित्यसम्बन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्ये

न्यायबोधिनी—

नित्यद्रव्यवृत्तय इति । नित्यद्रव्येषु परमाण्वादिषु वर्तमानाः, अत एव व्यावर्तकाः—इतरभेदानुमितिहेतवः । (१)नित्यद्रव्यवृत्तित्वरूपपक्षधर्मताप्रयोज्येतरभेदानुमापकताशालिन इत्यर्थः । नित्यद्रव्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितैकमात्रवृत्तिभेदानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वं विशेषाणां लक्षणमिति भावः । पार्थिवपरमाणौ जलादिभेदानुमापकगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एकमात्रवृत्तित्वं भेदविशेषणम् । घटादौ तदितरभेदानुमापके तद्रूपादावतिव्याप्तिवारणाय निरूपितान्तं प्रकारताविशेषणम् । (२)एतेन व्यावर्तका इत्यस्य नित्यद्रव्यविशेष्यकेतरभेदानुमितिप्रयोजका इत्यर्थकतया लक्षणपरत्वेन साफल्येऽपि नित्यद्रव्यवृत्तय इति विफलमेव स्वरूपाख्यानस्यापि कृतत्वादिति प्रत्युक्तम् ।

समवायं निरूपयति—नित्येति । **सम्बन्धत्वं (३)विशिष्टप्रतीतिनियाम-**

पदकृत्यम्—

नित्यद्रव्यवृत्तय इति । घटत्वादिवारणाय नित्यद्रव्यवृत्तय इति । आत्मत्वमनस्त्ववारणाय आत्मत्वमनस्त्वभिन्ना इत्यपि बोध्यम् ।

नित्येति । आकाशादिवारणाय सम्बन्ध इति । संयोगवारणाय नित्येति । स्वरूपस-

विरला—

विशेषाणां स्वरूपमाह **नित्येति ।** व्यावर्तकाः—आश्रयाणां परस्परं भेदानुमितिजनकाः । तथा चायं परमाणुरस्मात् परमाणोर्भिन्नः एतद्विशेषादित्यनुमानहेतवो विशेषा इत्यभिप्रायः ।

एतेन विशेषु किं मानमित्याशङ्का परस्ता । लक्षणं तु—सामान्यभिन्नत्वे सति जातिशून्यत्वे सति समवेतत्वं स्वतो व्यावृत्तत्वं वा बोध्यम् ।

नित्येति । अयुतसिद्धेति । अयुतसिद्धयोर्वृत्तिर्यस्य सः अयुतसिद्धवृत्तिः । निरू-

---

(१) नित्यद्रव्येति । नित्यद्रव्यवृत्तित्वरूपा या पक्षधर्मता पक्षवृत्तिता तत्प्रयोज्या या इतरभेदानुमितिः परमाणुः परमाण्वन्तराद्भिन्नः विशेषादित्यनुमितिः तदनुमापकत्वं विशेषाणां हेतुभूतानामित्यर्थः । अस्यैवार्थं स्वयं विवृणोति नित्यद्रव्यनिष्ठेति । नित्यद्रव्यपरमाण्वादिनिष्ठा या विशेष्यता तन्निरूपिता या एकमात्रवृत्तिभेदानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारता तदाश्रयत्वमित्यर्थः । अयं परमाणुरेतत्परमाणुभिन्नः विशेषात् इत्यत्रानुमितौ एतत्परमाणुरूपनित्यद्रव्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितैतत्परमाणुमात्रवृत्तिइतरपरमाणुनिरूपितभेदानुमितिजनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वस्य विशेषे सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । एतत्पदकृत्यं न्यायबोधिन्यां द्रष्टव्यम् ।

(२) एतेनेति । पदद्वयमादायैतादृशार्थकरणेन । इति प्रत्युक्तमिति । व्यावर्तकपदमात्रस्योक्तार्थकत्वे लाक्षणिकत्वापत्तेरिति भावः ।

(३) विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वं सांसर्गिकविषयतावत्त्वमित्यर्थः ।

एकमविनश्यदवस्थमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।

प्रागभावस्य किं लक्षणम् ?

अनादिः सान्तः प्रागभावः, उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ।

प्रध्वंसस्य किं लक्षणम् ?

सादिरनन्तः प्रध्वंसः, उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ।

न्यायबोधिनी—

कत्वम् । तावन्मात्रोक्तौ संयोगेऽतिव्याप्तिरतो नित्य इति विशेषणम् । ययोर्द्वयोर्मध्य इति । (१)यन्निष्ठकालनिरूपिताधेयतासामान्यं यदवच्छिन्नं तदुभयान्यतरत्वमयुतसिद्धत्वमित्यर्थः ।

पदकृत्यम्—

ध्वन्धवारणाय तद्भिन्न इत्यपि बोध्यम् ।

प्रागभावं लक्षयति—**अनादिरिति** । घटादिवारणाय प्रथमदलम् । परमाणुवारणाय द्वितीयदलम् । पुनः प्रागभावः कस्मिन्कालेऽस्तीत्यत आह—**उत्पत्तेरिति** । कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्तते इत्यर्थः ।

ध्वंसं लक्षयति—**सादिरिति** । घटादिवारणाय अनन्त इति । आत्मादिवारणाय सा-

विरला—

पितत्वं सप्तम्यर्थः तथा चायुतसिद्धनिरूपितवृत्तित्वाश्रय इत्यर्थः । कावयुतसिद्धावत आह **ययोरिति** । **अविनश्यदिति** । विनाशपर्यन्तमित्यर्थः । एकं—घटाद्यवयव्यादि । अपरं—कपालाद्यवयवादि । **आश्रितमेवेति** । अवयव्यादि परित्यज्यावयवादयो न तिष्ठन्ति इत्येतौ—अयुतसिद्धौ । भूतलादि त्यक्त्वा घटादि तिष्ठतीति नायुतसिद्धौ भूतलघटाविति भावः । उदाहरति **यथेति** । अत्र **प्रश्नः**—समवायस्वीकारे किं प्रमाणमिति । **उत्तरम्**—नीलो घट इति विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डीतिविशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानेन संयोगादिबाधसहकृतेन समवायसिद्धिरिति ।

सामान्यतो लक्षितस्य विभक्तस्य चाभावस्य लक्षणान्याह **अनादिरिति** । अनादित्वं—उत्पत्तिशून्यत्वम् । सान्तत्वं विनाशप्रतियोगित्वम् । तथा चोत्पत्तिशून्यत्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावस्य लक्षणं बोध्यम् । अत्र सर्वत्र पदकृत्यं पदकृत्ये द्रष्टव्यम् । ननु प्रागभावः कुत्र वर्तते अत आह **उत्पत्तेरिति** । स्वप्रतियोगिसमवायिनि कार्योत्पत्तेः पूर्वं वर्तते इत्यर्थः । **अत्र प्रश्नः**—अथ प्रागभावे किं मानमिति चेत् । **उत्तरम्**—इह कपाले घटो भविष्यतीति प्रतीतिरेवेति विद्धि ।

ध्वंसाभावं द्वितीयं लक्षयति **सादिरिति** । उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशाप्रतियोगित्वं

---

(१) यन्निष्ठेति । अवयविनिष्ठकालनिरूपिताधेयता अवयव्यवच्छिन्ना तदुभयान्यतरत्वम् अवयवेऽवयविनि चेत्यर्थः ।

अत्यन्ताभावस्य किं लक्षणम् ?

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति ।

अन्योन्याभावस्य किं लक्षणम् ?

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा घटः पटो नेति ।

न्यायबोधिनी—

अत्यन्ताभावं निरूपयति—त्रैकालिकेति । (**प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यन्योन्याभावभिन्नत्वे सत्यभावत्वमत्यन्ताभावस्य लक्षणम् । ध्वंसप्रागभावान्योन्याभावाकाशादीनां वारणाय यथाक्रमं विशेषणोपादानम्(१) । (२)वस्तुतस्तु संसर्गाभावत्वं तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । ध्वंसप्रागभावयोश्च न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति तेनैव तद्वारणे त्रैकालिकेति स्वरूपाख्यानमेवेति बोध्यम् ।)**

अन्योन्याभावं निरूपयति—तादात्म्येति । **अभावत्रयवारणाय विशेषणम् । (३)घटाभाववान्नेति प्रतीतिविषयघटादिवारणाय विशेष्यम् ।**

पदकृत्यम्—

दिरिति । **उत्पत्तीति** । कार्यस्योत्पत्त्यनन्तरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिरित्यर्थः । स च 'ध्वस्तः' इति प्रत्ययविषयः ।

अत्यन्ताभावं लक्षयति--**त्रैकालिकेति** । त्रैकालिकत्वे सति संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । ध्वंसप्रागभाववारणाय त्रैकालिकेति । भेदवारणाय संसर्गेत्यादि ।

अन्योन्याभावं लक्षयति--**तादात्म्येति** । प्रागभावप्रध्वंसाभाववारणाय तादात्म्येति । अत्यन्ताभाववारणाय तादात्म्यत्वेनं सम्बन्धो विशेषणीयः ।

विरला—

ध्वंसत्वमित्यर्थः । **कार्यस्येति** । स्वप्रतियोगिसमवायिकरणे वर्तते इत्यर्थः । **अत्र शङ्का**—ध्वंसाभावे किं प्रमाणमिति । **उत्तरम्**—अयं घटो ध्वस्त इति प्रत्यक्षमेवेति ।

त्रैकालिकेति । भूतभविष्यद्वर्तमानवृत्तित्वे सति संसर्गाभावत्वं अत्यन्ताभावस्य लक्षणं बोध्यम् । अत्र प्रत्यक्षप्रमाणं दर्शयति **यथेति** ।

चतुर्थमन्योन्याभावमाह **तादात्म्येति** । तदात्मनो भावस्तादात्म्यं स एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः, तथा च तदात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वमि-

---

(१) आकाशवारणायाभावत्वमिति विशेष्यपदमिति बोध्यम् ।

(२) लघुभूतलक्षणान्तरमाह वस्तुतस्त्विति ।

(३) अभावाभावस्य भावारूपत्वात्तादात्म्यसम्बन्धावीच्छन्नप्रतियेगिताकत्वस्य घटेपि सत्त्वादित्यर्थः ।